

SLAM

DÜ ÜNCE TAR H NDE

LK

AKILCILAR

MUTEZ LE FIRKASI

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLER ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ BİLİM DALI

MUTEZİLE FİRKASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
YARD. DOÇ. DR. LÜTFİ AKENEL

HAZIRLAYAN

UZM. CEMİL PASLI

KONYA
2000

ÇİNDEKİLER

çindekiler.....
Önsöz
Kısaltmalar

GİRİŞ

İslam Tarihine Genel Bir Bakış
--------------------------------------	-------

BİRİNCİ BÖLÜM

MUTEZİLE'NİN ORTAYA ÇIKIŞI
I-Mutezile'nin ortaya çıkışında etkili olan sebepler
i) Müslümanlar arası siyasi ve dini ihtilaflar
ii) Farklı din ve kültürlerin etkisi
iii) Felsefi cereyanların etkisi
II-Mutezile kelimesinin tahlili
III-Mutezile Fırkasının çıkışı
IV-Mutezile Fırkasının gelişmesi

KİMLİK BÖLÜMÜ

MUTEZİLE'NİN GÖRÜMLERİ
I-Mutezile'nin temel görüşleri
II-Mutezile'nin diğer görüşleri
III-Mutezile'nin farklı ekolleri
IV-Mutezile'nin hareketinin gerilemesi
V-Mutezile fırkasının günümüzdeki uzantıları

SONUÇ
--------------------	-------

BİBLİYOGRAFYA
----------------------------	-------

ÖNSÖZ

Mutezile İslam dünyesinde tarihinde ilk akılcı ekol. Mutezile alimleri ehli sünnet dı sayılmakla birlikte Sünni kelim okulunun olu masında etkili olmu lardır. İslam dünyesinde ilk kelamla ilgili söz söyleyenler Mutezile alimleri olmu tur. Dolayısıyla Mutezile fırkasının olu umu , görü leri ve günümüze yansması ve neticeleri önem arz etmektedir.

Konu ile ilgili Arapça el-Milel ve'n Nihal gibi fırkalar ve görü lerinden bahseden kitaplar ile Makalat gibi kelam kitaplarından bilgi almak mümkün oldu. Bu mevzuda yazılmı Türkçe eserlerden de istifade ettik. Klasik kaynaklarımız olan ehristani'nin "el-Milel ve'n Nihal ve Ba da di'nin "el-Fark beyne'l-Fırak" ı ayrıca Ahmet Emin'in eserleri istifade etti imiz eserler oldu.

Çalı mamızda Mutezile'nin çıkı ı , çıkı ını sa layan faktörler , geli mesi, altın devrini ya aması, zayıflaması ve sistem olarak alması dahi belli prensipleriyle insanların zihinlerinde bulunması devrelerini inceledik.

Tezimiz bir giri iki ana bölümden olu maktadır. Giri bölümünde , Mutezile Fırkası'nın ortaya çıkı ında etkili olabilece ini dü ündü ümüz bilgileri verdik. Birinci bölümde tarihi süreç içerisinde Mutezile'nin ortaya çıkı ı , geli mesi, zayıflaması devrelerini anlattık. İkinci bölümde ise Mutezile'nin görü ve dü üncelerini zikrettik. Genel bir de erlendirme yaptı ımız sonuç bölümünde Mutezile'nin hizmet ve hezimetini ortaya koymaya çalı tık.

Bu tür çalı maların en önemli faydası fırkaların hangi hataları yaparak yanlış yere geldiklerini göstermek ve ortaya ibret alınacak bir tarih levhası koymak olmalıdır. Gücümüz yetti ince Mutezile'yi yanlış noktaya sürükleyen (çevre, usul, siyaset, baskı v.s) sebepleri tespit etmeye çalı tık.

Çalı mayı yaparken , ba ından nihayete kadar bilgi , tecrübe ve te vikiyle her türlü yardımı esirgemeyen sayın hocalarım Prof. Dr. erafettin Gölcük ve Yard. Doç. Dr. Lütfi ENEL'e te ekkürlerimi sunmayı bir vazife biliyorum.

Cemil PASLI

Konya-2000

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı geçen eser
A.S	:Aleyhisselam
bkz.	:Bakınız
b.	:Bin
c.	:cilt
c.c.	:Celle Celeluhu
ev.	:eviren
H.	:Hicri
M.	:Miladi
Ö.	:Ölümü
s.	:sayfa
v.b.	:ve benzeri
v.s.	:ve saire

G R

Mutezile Fırkası Emeviler devrinde ortaya çıkmakla beraber, en canlı dönemini Abbasiler devrinde yaşamıştır.¹

Kelam ilmiyle ilgili meseleleri ilk kez aklın ve felsefenin ışığında incelemek ve bu şekilde bu ilmin gelişiminde de etkili bir yön vermek cesaretini gösteren Mutezile Fırkası'nın yaşadığı asır, İslam dünyesinde çok çetrefil fikir cereyanlarının hakim olduğu ve itikadi konularda önemli bir takım olayların olduğu kritik bir zamana rastlar. Bidayeten Arap Yarımadası'nın küçük bir kısmında olan İslamiyet, hızla gelişti, yayıldı ve nihayet bir çok ülkeleri, kavimleri, inançları, adet ve kültürleri farklı olan yabancı unsurları bünyesinde topladı ve kozmopolit bir toplum ortaya çıkmıştır.²

Tek Tanrı inancı, Kelam ilminin temel konusudur. Bunun için bu ilme "Tevhid İlmi" de denilmiştir. Tevhid ilkesi, gelmiş, geçmiş bütün dinlerde mevcuttu. Yani bir Tanrı inancı bütün dinlerin temel esası idi. Bu itibarla, Tanrı dünyesinde ile ilgili fikirler hükümler hiçbir devirde, hiçbir peygamberin ariyatında deşimemiştir. Kuran'ı Kerim'de kuvvetli delillerle bu hükümler beyan edilmiştir.³

Üstün bir varlığa inanma ihtiyacı her insanda vardır ve her insan fitri olarak üphecidir. Her üpheyi özellikle metafizik bilgilere üpheyile bakmak yapısında vardır. te bundan dolayı her devirde ve her Peygamberin ümmetinde dini telkin ve iradatta bulunmakla mükellef dini liderlerin bu ödevi yerine getirmekte izlemi oldukları metodun yetersiz olması ve özellikle akli delillere gerekli önemi vermeme olmaları, bu gibi davetlerin çoğu zaman insanlar tarafından üpheyile karılanmasına ve bunun yanı sıra doğulan dini ihtiyaçların giderilmesi için tek Tanrı inancı yanında, çok Tanrı dünyesinde gibi bir takım inançların doğmasına sebep olmuştur.

Peygamberimiz İslamiyet ile gönderildiğinde Arap Yarımadasında çok tanrıcılık inancı hakimdi. Her ne kadar Araplar arasında Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi semavi dinlere mensup insanlar varsa da büyük putperest idi.⁴ Toplumun çoğunluğu kendi meydana

¹ enel Lütfi, İslam'da İlk Hıtafların Fırkaların Çıkışına Tesirleri, s.25, Doktora Tezi, Konya-1987 (Basılmamış)

² İtik Kemal, Mutezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri, s.7, Ankara-1967

³ Zmirli Smail Hakkı, Yeni İlmi Kelam, c.1, s.22, İstanbul 1339-1341

⁴ Ali Mustafa el-Gurabi, Tarihu'l - Firaku'l - İslamiyye, s.8, Mısır-1378/1959

getirdikleri ve ço unlukla insan gövdesi veya yüzünü andıran bazen de heykel halini alan kaya,bir ta parçası ve benzeri gibi maddelerden mamul bir takım putlara tapıyor ve bunları kendilerine mabut olarak ittihaz ediyorlardı.

nsanlar tapımı oldukları putların yanı sıra bir üstün yaratıcının , her eye kadir olan bir Tanrı‘nın varlı na inanıyorlardı. Fakat zannedildi i gibi onlar bu inançlarını Yahudi ve Hıristiyan dinlerinden almı de illerdi.⁵ Gerçek u ki , onlar böyle üstün kudretin varlı nı daha önce Hz. brahim ve smail devirlerinde ö renmi lerdi.⁶

Kısaca Araplar bir taraftan Allah’ın varlı na inanırken di er taraftan kendilerine Allah’tan daha yakın zannettikleri bir takım putlardan yardım umuyor ve bu ilahların Allah’ın yer yüzündeki halifeleri , o ulları, kızları olduklarına inanıyor ve “Biz onlara, sadece bizi Allah’a yakla tırsınlar diye ibadet ediyoruz” diyorlardı.⁷

Bununla birlikte onların putlara kar ı duymu oldukları saygı ve hürmetleri de o kadar derin de ildi.Hatta onların bazı günlük i leri ters gitti im zaman çok kere bunlara kızıldı ı ve lanet edildi i de olurdu.⁸

Arap Yarımadasında ki inanç vaziyeti böyle çok çe itli bir durum arz ederken H.z. Peygamber temelini Tevhid ilkesinin olu turdu u slamiyet’le geldi.Nitekim özellikle Mekki ayetlerde Tevhid ilkesi sürekli vurgulanıyordu.⁹ Peygamberin getirdi i tek Allah prensibi , en küçük orta ı reddediyor ve onunla ilgili, en küçük yanlı fikir ve beyanı küfür kabul ediyordu.Bu sebeple , slamiyet’te kelime-i ehadet ve kelime-i tevhid esas kılınmı ve Müslüman olabilme bu sözlerin ikrarına ba lanmı tır.¹⁰

Hz. Peygamberin tebli i temelde üç esas noktada toplanıyordu:

1.O , Allah’ın elçisi olup bütün insanları hak dine davetle görevlendirilmi bir Peygamberdir.

2.Araplar arasında oldukça yaygın olan putlara tapma adeti artık ilga edilmi tir. Bundan böyle her türlü ibadet ,ancak kainatı yoktan var eden eriki ve benzeri bulunmayan

⁵ Brockelmann C. , slam Milletleri ve Devletleri Tarihi , çev: Ne et Ça atay,s.10,Ankara 1054

⁶ Ça atay Ne et , slam’dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Ça ı, s.95-96, Ankara 1963

⁷ Sad,38/5, Rad,13/33,Fatır ,35/40

⁸ Hitti , Philip , Tarih’ul Arap, çev.Muhammet Mebruk Nafi ,s.115,Kahire 1949

⁹ hlas Suresi en kısa ve en veciz ekilde tevhidi tanımlıyordu

¹⁰ Muhammed , 47/19,Saffat , 37/35,Feth, 48/29

yüce Allah'a yapılacak ve O'ndan yardım umulacak ve ba ı lanma dilenecektir. Kuran-ı Kerim'de bu iki esasa birden i aret edilerek öyle söylenmektedir:

“De ki : Ben ancak sizin gibi bir insanım. Bana Rabbimin ancak bir Tanrı olduğu vahiy olunuyor. Onun için hepiniz O'na yönelin , O'ndan ba ı lanma dileyin ; Allah'a ortak ko anların vay haline”¹¹

3.Bu ya amı oldu umuz hayattan sonra ebedi bir hayat vardır.Her insan öldükten sonra dirilecek ve dünyadaki amelinin hesabı kendisinden sorulacaktır.Ameli iyi olan insan , layık olduğu mükafata nail olacak , kötü olan ise müstehak olduğu cezaya çarptırılacaktır.

Mekke'de on üç sene zarfında Hz. Peygamber insanları temeli Tevhid ve ahret inancı olan slam'a ça ırdı. nsanları alı mı oldukları sapıklık ve gaflet deryasından kurtarıp do ru yola yöneltmeye,dünya ve ahiret aydınlık ve saadetine kavu malarına sa lamak için u ra tı. Bütün engellemelere ra men O yılmadı . Ama Mekke mü riklerinden pek azı iman etti. Fakat yahudilerle olan yakın temasları dolayısıyla “Tek Allah” gibi mücerret kavramlarla ünsiyeti olan Medinelilerin , Akabe'de tezahür eden Peygambere yakınlıkları neticesi vuku bulan hicretten sonra slamiyet büyük bir hızla yayılmaya ba ladı.¹² Ve böylece slamiyet kısa süre içinde cihan ümul bir din haline geldi.¹³

Yeni bir toplum in a eden slamiyet insanlara cins , ırk , asalet gibi mefhumlar ve ayrılık gözetmeksizin her insanın di eri ile e it hak ve salahiyetlere sahip olma ilkesini getirdi. Bu dinde Allah katında insanlar arasında tek de er ölçüsü ferdin Allah'a olan takva ve ba lılıklı derecesiyle de erlendirilmesidir.Allah (c.c.) bu temel ölçüyü u ayetiyle ifade ediyordu:

“ üphesiz Allah katında en de erliniz ona O'na kar ı gelmekten en çok sakınanınızdır”¹⁴

slamiyet akla ve tefekküre büyük önem vermi ve onu ön plana geçirmi tir. nsanlar tefekkür edecekler , o güne kadar inandıkları bütün batıl inançları (kahinleri,fal oklarını , vücuttan cin ve kötü ruh çıkarmaları) terk edeceklerdir, akıllarını kullanacaklar , bunun dı ndakileri reddedeceklerdi. Kuran-ı Kerim do rudan do ruya akla hitap etmi , dü ünme

¹¹ Fussilet , 41/6

¹² Kutluay Ya ar , slamiyet'te tikadi Mezheplerin Do u u, s.14, Ankara

¹³ Arnold T.W., nti ar-ı slam Tarihi,çev.M.Halid,s.31-35, stanbul,1343

¹⁴ Hucurat, 49/13

suretiyle gerçeklerin ara tırılmasını istemi tir. Elli'den fazla yere “tefekür” ve “taakkul” etmek emredilmi ve yapanlar övülmü tür.¹⁵

Kuran-ı Kerim de ifadesini bulan yeni iman esasları , dine itikat yönünden kesin bir ekil ve anlam verilmi tir. Bu esaslara , Kuran-ı Kerim'de ya do rudan do ruya i aret edilerek inanılması emredilmi tir , yahut inanlar övülü tür , inkar edenler ise yerilmi tir. Kuran-ı Kerim'de bu esasları gayet açık ve seçik bir ekilde ortaya koyan ayetleri hemen her yerde bulmak mümkündür.¹⁶

Bütün bunlara beraber , slamiyet'in daha ilk günlerinde bile , inançla ve bir takım er'i meselelere ilgili olarak müslümanlar arasına zaman zaman bazı münaka alar cereyan etmi ve bunun neticesi olarak da çe itli görü ler ve fikir ayrılıkları ortaya çıkmı tir. Ba langıçta basit ve önemsiz gibi görünen bu ayrılıklar, daha sonraları özellikle slamiyet'in geni lemesi ve yayılmasıyla bir çok taraftarı sinesinde toplayarak fıkra haline gelmi lerdir.

SLAM TAR H NE GENEL B R BAKI

Peygamberimizin ya adı ı zaman henüz cahiliye ça ı gelenek ve göreneklerinden yeni kurtulmu olan Arapları bir araya getirmek , onları bir fikir , bir inanç etrafında toplamak ve böylece henüz do makta olan slam devletini kuvvetli ve sa lam temeller üzerinde kurmak amacını güden , iman esaslarını tespit edildi i ve er'i hükümlerin vaaz edildi i bir devirdi. Peygamber henüz aralarında oldu undan Müslümanlar , dinin esaslarını ve bununla ilgili er'i hükümleri ö renmek için bizzat kendisine ba vuruyor vahiy ve Kuran-ı Kerim'in ı ı ı altında aradıklarını buluyor ve böylece mü küllerini halletmi oluyorlardı.¹⁷ Aslında Müslümanlar anlamakta güçlük çektikleri , ö renmek istedikleri konuları ve her türlü problemlerini sormakla mükellef olduklarını Kuran-ı Kerim öylece ifade eder:

“Bir ey hakkında ihtilafa dü erseniz –Allah ve ahiret gününe inanmı sanız- Allah ve Resulüne bırakın”¹⁸

“Allah'ın indirdi i ile hükmet...onların heveslerine uyma”¹⁹

¹⁵ Bakara,2/44,73,75,76,164,170,171,179, Ali mran ,3/65,100, Maide , 5/58,103, Enam,6/32,151, Araf,7/169, Enfal,8/22, Yunus,10/92,100,Rad,13/3, Ha r,59/21

¹⁶ Bakara, 2/2,20/82,108,136,154,Maide,5/17,46,72,75,109,120,Tevbe,9/30,31,111, Müminun, 23/50, Zuhruf,43/57,65, Saf, 61/6 ,Hadid 57/26,27

¹⁷ Hasaballah Ali,Muhadaret fi lmi't- Tevhid,s.88, Kahire 1372/1959,I ık Kemal,a.g.e.,s.13

¹⁸ Nisa,4/59

“Rabbine andolsun ki, aralarında çıkan ihtilaflarda seni hakem tayin edip , sonra haklarında senin vermi oldu un hükmü gönül rızasıyla kabul etmedikçe onlar iman etmi olmazlar”²⁰

Kuran-ı Kerim incelendi inde , Hz. Peygamber’in do rudan do ruya muhatap oldu u sorular on üç kadar meseleyi ihtiva etmektedir.²¹Bunlar genel olarak Müslümanların pratik hayatıyla ilgili ameli fihhi meseleler olmakla beraber , bunların içinde Ruh’un mahiyeti Zu’l-Karneyn, Ashabu’l Kehf’in kimlikleri ve kıyamet gününün alametleri gibi , ba ka din mensuplarının veya onların te vik etti i kimselerin tevcih etmi oldukları sorularda yer almaktadır.

Kuran-ı Kerim ve hadislerin incelenmesinden anlıyoruz ki Hz. Peygamber zamanında Kuran-ı Kerim’de varid olan “muhkem” ve “müte abih” ayetler hakkında da bazı tartı malar olmu tur. Muhkem ayetler , kesin anlamlı , manaları de i meyen ayetlerdir.Müte abih olanlar ise , de i ik ve çe itli manalara gelebilen , anlayı a göre de i ebilen ayetlerdir.²² Kuran-ı Kerim’de bu konuya öyle de erlendirmektedir:

“Sana kitabı indiren O ‘dur.Onda kitabın temelini te kil eden kesin anlamlı (muhkem) ayetler vardır. te kalplerinde e rilik olanlar , sırf fitne çıkarmak , kendi arzularına göre yorumlamak için onların müte abih olanlarına uyarlar.Oysa onların yorumunu ancak Allah bilir.²³ ilimde derinle mi olanlar ise: “Biz ona inandık , hepsi Rabbimizin katındandır” derler”²⁴

Bu ayetle ilgili olarak Hz. Ai e’den rivayet edilen hadiste , Hz. Peygamber’in müte abih ayetlere uyanlardan sakınmalarını emretti i beyan olunmaktadır.²⁵ Daha sonra ki arihlere göre, sakınılması gereken kimseler ; çe itli mezhep tartı maları sırasında benzeri

¹⁹ Maide,5/49

²⁰ Nisa,4/65

²¹ Bakara,2/215,217,219,,Enfal,8/1,Kehf,18/83, sra,17/85,Araf,7/187

²² Zemah eri,el-Ke af,c.1,s.337,338,c.4,s.245,813,814,Kahire1365/1946

²³ Müfessirler bu ayetin tefsiri hususunda ihtilafa dü mü lerdir.Onların bir kısmı , ayette varid olan “ve’r-rasihun” tabirini bir önceki kelimeye , yani “illa Allah” da ki Allah üzerine atfetmek suretiyle “onların yorumunu ancak Allah ve bir de ilimde derinle mi , rüşuh kesbetmi olanlar bilir “ ekinde mana vermi lerdir ki bu manaya göre bu gibi ayetlerin te’vil edilmesi , yorumlanması caizdir.Di er bir kısım ise , “illa Allah” da durarak “onların yorumunu ancak Allah bilir.Rasihler –ilimde yüksek bir dereceye ula mı olanlar – ise ; “Biz ona inandık , hepsi Rabbimizin katındadır” derler ekinde mana vererek her türlü te’vil ve yorumdan kaçınmı lardır.Bu konuda Zemah eri birinci grubun fikrini daha uygun görmektedir. Bkz.Zemah eri, el-Ke af,c.1,s.338

²⁴ Al-i mran ,3/37.Bu ayet Hz. Peygamber’e gelmi olan Necran Hıristiyanlarından bir grubun “Siz Hz. sa Allah’ın Kelim’idir diyorsunuz bu bize kafidir” diyerek mugalataya sapmaları üzerine nazil oldu.

²⁵ Ayni el Hanefi, Umdet-ül Kari fi erh Sahihu’l Buhari,c.8,s.516, stanbul 1308

ayetlerden kendi görü lerini takviye maksadıyla bol bol istifade eden Harici, Mutezile, Cehmiyye , gibi fırkaların mensupları olmu lardır.

İlk bakı ta zahiri manaları itibariyle tenzih anlayı ı ile uyu maz gibi görünen el, yüz ve göz gibi insanlarda bulunan sıfatlar müte abih ayetlerde vardır. Keza insan kaderi lehinde veya aleyhinde bazı din ve mezheplere kar ı bir takım görü ler ileri sürülmektedir.Fakat bütün bunlara ra men , gerek Hz. Peygamber devrinde ve herkese onu takip eden dört halife devrinde bu konuda Müslümanlar arasında ciddi ihtilaflara yol açacak , onların dü ünçe ve inanç birli ini sarsacak herhangi bir fikir ve görü ileri sürülmemi tir.Gerçi , bu ayetlerle ilgili Müslümanlar arasında bazı münaka alar olmu tur.Akıl sahibi her insanın kendisini yakından ilgilendiren bu gibi konularla ilgilenmesi üzerinde dü ünmesi gayet normal bir olaydır.Ancak bunlar hiçbir zaman daha sonraları oldu u gibi “tecsim” veya “te bih” manasında münaka a yapılmamı , sadece bu ayetlerin tefsiri konusunda inhisar etmi tir.Ayrıca nakledilen bazı hadislerde müte abihata rastlanması , o devirde olması bile, daha sonraki devirlerde Müslümanları bir hayli me gul etmi tir.²⁶

En çok münaka a edilmi Kuran-ı Kerim konularından biri de “kader” ile ilgili ayetlerin bulundu u bölümlerdir.Bütün, kader kelimesi ve benzerlerinin geçti i ayetleri inceleyecek olursak öyle genel bir sonuç çıkarmak mümkündür.Allah “Mutlak bir irade sahibi , mutlak ihtiyaçlarını kullanan , ezelden , tayin ve tertip eden olarak ifade edilir.²⁷Tabii bu ezeli tertibin içine bütün mevcudatla birlikte insanda girmektedir.Bu konu Kuran-ı Kerim’de yetmi dört ayette anlatılmaktadır.

nsanın fiilleriyle ilgili lahi Takdir’i beyan eden ayetleri de 3 grupta mütalaa etmek mümkündür :

i. nsanın fiillerinde ilahi kudretin rol oynadı ını beyan eden ayeler:

“E er Allah dilemeyip hidayet etmeseydi kendili imizden bunun yolunu bulmu olmazdık “

“Sen onunla diledi ini sapıklı a götürür , diledi ini do ru yola iletirsin.And olsun ki , biz cin ve insten ço unu cehennem için yaratm ızdır.”²⁸

ii. nsanların mesuliyetlerine beyan eden ayetler :

²⁶ bn Kuteybe , Te’vül Muhtelefi’l – Hadis , Mısır , 1326;Er-Razi,Esasu’t Takdis fi’l- Kelam,Mısır,1328

²⁷ enel, Lütfi,a.g.e., s.8

²⁸ Araf,7/41,155,179

“Orada herkes kendisinden evvel gönderdi ini bulur”

“Kim do ru yola dü erse kendi nefsinin do ru yola ula tırır ve kim yanlış yola saparsa kendi nefsinin yanlış a götürür. Ben sizin üzerinizde koruyucu de ilim.”²⁹

iii. Allah’ın iradesinin , insanın durumuna ba lı oldu unu beyan eden ayetler :

“Onlar vermi oldukları sözleri bozdular , biz de kendilerini rahmetimizden kovduk , kalplerini katı kıldık. “

“Allah’ın rızasına uyanları onunla selamet yoluna iletir ve onları iradesiyle , karanlıktan aydınlı a çıkarır ve do ru yola iletir.”³⁰

Kuran-ı Kerim’de 74 yerde geçen “kader” meselesi Hz. Peygamber ve Hulefa-i Ra idin devirlerinde –di er ihtilafli konularda oldu u gibi- bu mevzuda önemli tartı malar olmamı tır.Çünkü Hz. Peygamber her fırsatta Müslümanları itikadi konularda münaka aya giri mekten iddetle menetmi , aralarında fitne fesat tohumlarının saçılmasına dolayısıyla tesis edilmi olan birlik ve beraberli in bozulmasına sebep olabilecek her türlü ihtilaf noktalarından iddetle kaçınmalarını sahabelerinden istemi tir.Ebu Hüreyre’den nakledilen bir hadiste, “Biz kader babında münaka a ediyorduk , Hz. Peygamber geldi , yüzü kızgınlıktan nar gibi kızarmı tı ; ben size bunu emretmek için mi gönderildim ? Sizden öncekiler bu münaka alar yüzünden helak oldular , böyle münaka alar yapmayın.”³¹

Hz. Peygamber itikadi konuların münaka asını iddetle reddetti i halde bazı Müslümanların bu gibi mevzularda dü ünmesi , zihinlerde bazı istifhamların belirmesi önlenememi tir. Fakat bu dü ünçe hiçbir zaman ö renme veya aydınlanma arzusu hudutlarını a mamı tır. Esasen Müslümanlar da henüz bu konular üzerinde fazlaca durmayı lüzumlu görmüyor ve buna da ihtiyaç hissetmiyorlardı.Çünkü Hz. Peygamber onları , Kuran ve Sünnet gibi iki temel üzerine kenetlemi sa lıklı , Allah’ın emirlerine muti , gelece e güven veren ideal bir topluluk olarak yeti tirmi ti.³²

²⁹ Yunus,10/30,108

³⁰ Maide,5/13,16

³¹ Tirmizi,Sünen,c.2,s.19, stanbul,1292/1875

³² enel, Lütfi, a.g.e. ,s.12

H. Peygamber'in devrini takip eden Hulefa-i Ra idin devri özellikle üçüncü halife Osman b. Affan (ö.H.35/M.655)' in devrine nispeten sakin geçmi , Peygamber devrinde oldu u gibi akideyle ilgili hususlar münaka a konusu yapılmamı tır.Esasen bu devirde Müslümanlar bütün güçlerini daha çok slamiyet 'in geni leyebilmesi ve güçlenebilmesi için yapılan sava lara hasretmi ler , dolayısıyla bu gibi meselelerin münaka asına fırsat dahi bulamamı lardır.Ayrıca H. Peygamber'in devrine hakim olan zihniyeti oldu u gibi devam ettirmek isteyen muhafazakar Müslümanlar (selef) in rolü de büyük olmu tur.

Selef'in bu tutumunu teyid eden birçok haberler vardır.Ehemmiyetine binaen birkaç misal verece iz: Bir gün Malik b. Enes (ö.H.179/M.795) 'e bir adam gelerek , "Rahman ar a istiva etti"³³ ayetindeki "istiva" nın keyfiyetini sorunca , derhal Malik'in ba ı yere dü tü , alnında ter damlaları birikmi oldu u halde bir müddet bekledi.Sonra ba ını kaldırarak : " stiva meçhul de ildir , keyfiyetini anlamak mümkün de ildir , ona inanmak vaciptir , onun hakkında soru sormak bid'attir " dedi ve adamın meclisten atılmasını emretti.³⁴ Keza aynı ayet Rabi'atü'r Ray (ö.H 136/M.753)'e ne dü ündü ü sorulunca , Malik 'in cevabına benzer bir cevap vermi ve öyle demi tir : " stivanın keyfiyetini meçhuldür. stiva gayri makuldür. Bana ve sana dü en ona mutlak imandır."³⁵

Selef'in itikadi konulardaki bakı açısını ifade etmek açısından , Halife H. Ömer b. El-Hattab (ö.H.24/M.644)' in "kader" konusundaki tutumu güzel bir misaldir: Hicretin 17.yılında am seferine çıkan Halife Ömer , orada bir veba salgınıyla kar ılaınca derhal kendisiyle birlikte askerlerin de çekilmesini emretmi ti.Bunun üzerine Ebu Ubeyde b. El Cerrah kendisine "Allah'ın kaderinden mi firar ediyorsun ? " dedi i zaman : " Evet Allah'ın kaderinden yine Allah'ın kaderine kaçıyorum.Bir vadide sürüsünü otlatan çoban vadinin sa nda sürüsünü otlatırsa o onun kaderidir.Vadinin solunda otlatırsa o onun kaderidir." Diye cevap vermi tir.³⁶

Yukarıda verilen örnekte de görüldü ü üzere selefin , ba ka bir ifadeyle hadis ehli ve nakilcilerinin itikadi konulara yakla ımı bu merkezde idi.Onlar daha sonraları bu dü üncelerinde o kadar ileri gittiler ki , kendilerinden ba ka türlü dü ünen , nassları yorumlayan ***akli deliller kullanan bütün alimlere*** cephe alarak onları zındıklıkla bid'atçilikle itham etmekten çekinmemi lerdir.

³³ Taha,20/5

³⁴ Beyhaki , el Esmâ ve's-Sıfat , s.408 , Mısır 1358

³⁵ Beyhaki , a.g.e., s.408-409

³⁶ Taberi , Tarihu'l Ümem ve'l-Müluk , c.2 , s.158-159, Kahire 1357/1939

Selef diye adlandırılan bu ekol sahipleri , kendi görüşlerini genel olarak şu noktalarda topluyorlardı :

1- Takdis : Allah' ın cismaniyet v.b. anına layık olmayan her türlü noksan sıfatlardan tenzih etmek

2- Tasdik : Kur'an-ı Kerim ve hadislerde varid olduğu gibi Allah 'ın bütün kemal sıfatlarını münakaşa etmeden veya bu konuda herhangi bir yorumda bulunmadan olduğu gibi kabul etmek ve bunlara iman etmek.

3- Aczi itiraf : Kur'an-ı Kerim ve hadislerde geçen müteabih v.b. gibi nasların karışığında aczi itiraf etmek ve bunların manalarını araştırmadan kendi görev ve yetkilerinin sınırını aşmaya inanmak.

4- Sükut : Bu gibi naslar hakkında soru sormamak münakaşa yapmamak ve tam bir sükutu ihtiyar etmektir.Çünkü bu konularla ilgili herhangi bir soru , herhangi bir tartışma akidenin zayıflamasına , tehlikeye girmesine sebep olabilir. Hatta bazı hallerde sahibini bilmeyerek küfre kadar da götürebilir.

5- msak : Bu gibi naslar üzerinde akli istidlal veya teviller yapmamak , yorumlarda bulunmamak.

6- Kef : Kalbi bozacak her türlü dü ünce ve araştırmadan kaçınmak , uzak durmak

7-Teslim : Marifet ehline kendini teslim etmek , bu konuda onların terah ve izahlarına tereddüt etmeksizin tam teslim olmak.³⁷

İmam-ı Gazali (ö.H.505/M.1111) gibi hür , serbest dü ünceli bazı büyük İslam bilginlerinin dahi , zaman zaman görüşleriyle desteklediği selefın bu muhafazakar cereyanı³⁸ henüz gelimekte ve yeni filizlenmekte olan İslamiyet'in gerektirdiği artlar icabı , başlangıçta belki doğru olabilirdi. Aslında daha önce de ifade edildiği , gerek Hz. Peygamber ve gerekse onu takip eden Hulefa-i Raşidin devirlerinde itikadi konularda ısrarla takip edilen , tutulan yolun ana hedefi de bundan başka bir şey de ildi. Fakat zamanla cihan ümül bir din halini alan , birçok yabancı dil ve kültürleri içine alan İslam topluluğu , özellikle akla ve dü ünceye büyük önem veren İslam dini bu gibi nazariyelerin mahkumu olamazdı.

Nitekim , bu muhafazakar cereyana karşı duran onun şu durumuna iddetle hücum eden , nasların aklın ışığı altında ilmi bir şekilde yorumlanmasını ve açıklanmasını öngören

³⁷ Gazali , İcamu'l-Avam an İmi'l Kelam , s. 4-5, İstanbul 1287 ;Doğan Lütfi , Ehli Sünnet Kelamında E Zari Mektebi,s.10-11 , Ankara 1961 , I ık Kemal , a.g.e. , s.20

³⁸ Gazali , a.g.e. , s.4

akılcı bir cereyan meydana geldi. Bunların sistemli ve devamlı hücumlarına maruz kalan Ehli Sünnet , ba ka bir deyimle nakilciler , zamanla eski klasik tutumlarını de i tirmek ve geli en , her an de i me istidadı gösteren yeni slam toplumunun zorunlu kıldı ı artlara uymak mecburiyetinde kaldılar. te bütün bunların sonucu olarak **sünni kelam sistemi** do mu oldu.

Herevi ³⁹ gibi , bazı muhafazakar slam alimlerinin ba langıçta kelam ilmini ve onunla i tigo edenleri iddetle yemelerine hatta onları bid'atçılıkla , zındıklıkla itham etmelerine ra men , bugün elimizde mevcut kelamla ilgili eserlerin hemen hepsinin daha giri kısmında **bu ilmin en erefli , en üstün bir ilim** oldu unun ısrarla ifade edildi ini görürüz. Tabii olarak bu ; geli menin ve de i en artların icabıdır. Ba langıçta iddetle kaçınmalarına ra men , bugün akla uygun ve nassların gerçek anlamlarına halel getirmeyecek ekilde te'vil yapmayan ehli sünnet alimi hemen hemen yok gibidir.

u kesin bir gerçektir ki , nakilcilerin zıt kutbunu te kil eden ve bu geli mede en büyük rolü oynayan akılcıların ba nda , kelam ilminin ilk esaslarını koyan , onu gerçekten sistematik bir ilim haline getiren **Mutezile fırkası** bulunuyordu.⁴⁰

Konumuzu te kil eden bu fırkanın do u unu hazırlayan faktörlerin ba nda gerek itikadi , gerekse siyasi , slam camiasında zaman zaman zuhur eden birtakım ihtilaflar yer almaktadır. Buraya kadar bu ihtilaflardan bir kısmını te kil eden itikadi konuların cahiliye devrinden Hz. Osman'ın devrine kadar ki durumdan kısaca bahsettik. Bundan sonraki duruma özellikle Hz. Osman'ın ehit edilmesiyle ortaya çıkan duruma Mutezile' nin do u una tesir eden faktörlerden bahsederken temas edilecektir. Fakat olayları biraz daha geriden alarak daha Hz. Peygamber ' in hastalı ı sırasında zuhur eden ve ba langıçta basit gibi görünmesine ra men , daha sonraları Müslümanlar arasında çıkan büyük ihtilafların , dolayısıyla vücut bulan çe itli **fırka ve mezheplerin gerçek nüvesini** te kil etti ine inandı ımız birtakım ihtilaflara temas edece iz.

³⁹ Herevi , Zemmü'l Kelam ve Ehlihi , stanbul lahiyat Fakültesi Kütüphanesi , Yazma no : 7614

⁴⁰ Ebu Zehra , Muhammed , Tarihu'l Mezahib el- slamiyye , c.1 , s.14 , Mısır , Tarihsiz ; Taftazani , erh' ül Akaid , s.16 , stanbul , 1308

BİRİNCİ BÖLÜM

MUTEZİLE ' NİN ORTAYA ÇIKIŞI

I-Mutezile ' nin Ortaya Çıkışında Etkili Olan Sebepler

A-Müslümanlar Arasındaki Dini ve Siyasi İhtilaflar:

Abdullah b. Abbas ' tan rivayet edilen bir hadise göre : Hz. Peygamber ' in vefatlarına sebep olan hastalıkları iddetlendi i zaman , yanında bulunan ashabına : “Bana ka ıt kalem getirin , size son vasiyetimi yazdırayım ki , benden sonra ihtilafa ve sapıklı a dü meyeseniz “ dedi.⁴¹ Bunun üzerine orada bulunanlar arasında birtakım ihtilaflar ba gösterdi. Onlardan bazıları , Peygamber'in bu sözlerinin ancak geçirmekte oldu u hastalı ın iddetinden hasıl olan ate in veya geçirmi oldu u krizin tesiriyle söylenmi olabilece ini , esasen kendilerine Kuran ve Sünnet'in rehberlik edece ini , binaenaleyh böyle bir eye lüzum olmadı ını ⁴² söylerken , di er bir kısmı da onun bu emrinin yerine getirilmesinde ve vasiyetin yazıyla tespit edilmesinde ısrar ediyordu. Peygamber'in huzurunda yarılan bu münaka anın büyümeye istidat gösterdi i ve gürültülerin ço aldı ı bir anda , bazı sahabeler ; “Acaba Peygamber bunları gerçekten hastalı ın tesiriyle mi söyledi ? ... kendisine bir daha soralım “ diyorlardı. Aynı haberde yapılan bu istifsarın sonucunda Peygamber'in kendilerine :”Beni kendi halime bırakın , benim imdi bulundu um yer , sizin beni ça ırdı ınız yerden daha iyidir” ; ba ka bir rivayette de “Yanımdan uzakla ın , benim yanımda münazara etmek uygun de ildir.”⁴³ dedi i ve daha sonra da kendilerine üç vasiyette bulundu u , bunlardan birisinin Arap Yarımadası'nda hiçbir gayri Müslimin ikametine müsaade edilmemesi , di erinin çe itli kabileler tarafından gönderilen elçilerin kendi zamanında oldu u gibi hürmetle , nezakete kar ılanmaları ve kendilerine layık e kilde a ırlanmaları , üçüncüsü ise ravisi tarafından unutuldu u veya kasden söylenmedi i zikredilmektedir.⁴⁴

te bu rivayetleri daha sonraları ehli sünnet ile iiler arasında büyük ihtilaf konusu olmu tur. iilere göre , Hz. Peygamber kalem ka ıt istemekle , vasiyetini yazdırmak istemi ve Ali'nin kendisine halef tayin etmi oldu unu anlatmak istemi tir. Ehli sünnet ise , bu

⁴¹ Buhari , Sahih , c.7 , s.9 ; Müslim , Sahih , c.3 , s.125 ; Taberi , Tarihu'l -Ümem ,c.2 ,s.436

⁴² Orada bulunup olayı bu e kilde yorumlayanların ba ında Hz. Ömer geliyordu.O , Peygamber'in belki de iyi dü ünmeden veya u uruna sahip olmadan verece i kararlar , dini meseleleri tehlikeye sokar kanaatında bulunuyordu.Bkz. ibli , Mevlana , slam Tarihi , (Asr-ı Saadet) Çev.Ömer Rıza (Do rul) ,c.2 , s.758,759, stanbul , 1346 ; bn Kesir , es-Siretü'n Nebeviye , c.4 , s.450

⁴³ Buhari , Sahih , c.1 , s.37 ; c.7 ,s.161

⁴⁴ Tabie , a.g.e , c.2, s.436 ; ibli , a.g.e. , c.2 , s.759-760 ; Ahmet b. Hanbel el- Müsned , c.1 , s.355 , bn Kesir , a.g.e. , c.4 , s.452

konuda Hz. Peygamber'in o sıradaki haleti ruhiyesinin tesiri altında bu sözleri söyledi ini , Kur'an-ı Kerim'in tamamlanmasıyla yeniden kaydedilecek bir ey kalmadıını , esasen "...bugün size dininizi tamamladım " ⁴⁵ ayetinin bunu teyid etti ini , bu itibarla Hz. Ömer'in Peygamber'in fazla rahatsız edilmesini istemedi ini söylemek suretiyle iilerin tezini çürütmeye çalı mı lardır.

Ayrıca Hz. Ai e'den gelen ve Peygamber'in son saatlerinde herhangi bir talimat veya bir halef tayin etmedi ine dair di er bir haberde ehli sünnetin bu görüşünü te'yid eder mahiyettedir.⁴⁶ Rivayetin ba ka bir varyantında da Hz. Peygamber'in ancak Kur'an-ı Kerim 'i vasiyet etti i bildirilmektedir.⁴⁷

Hz. Peygamber'in çok genç ve tecrübesiz olan Üsame b. Zeyd (Ö.h..54/M.673)'i Suriye seferine çıkacak slam ordusunun kumandanlı na tayin etmesi , Müslümanlar arasında ho nutsuzluk meydana getirmi ti. Onun dirayet ve kudreti hakkında üphe ediliyordu.Özellikle ordu daha sefer hazırlı ı ile me gul iken Peygamber'in ani hastalı ı Müslümanların endi esini bir kat daha artırmı tı. Bu durumu ö renen Peygamber , iddetli rahatsızlı na ra men minbere çıkarak Müslümanlara : "Üsame'nin hakkında söylediklerinizi , daha önce onun babası Zeyd⁴⁸ hakkında da söylemi tiniz , e er babası tayin edildi i vazifeye layıkısa , Üsame'de onun kadar bu göreve layıktır" dedi.Bundan sonra evine dönen Peygamber'in hastalı ı daha da a ırla tı. Ashab a ırmı tı. Bir kısmı Peygamber'in emrine uymayı tavsiye ederken , bir kısmı da Peygamber'in hastalı ı arttı , onu nasıl bu halde bırakıp gideriz ; bir müddet daha neticeyi bekleyelim , diyorlardı.Fakat Hz. Ebu Bekir'in , Peygamber'in emrine uyulmasının zaruri oldu u fikri üzerinde ısrar etmesi , onun emrine uymanın her zaman hayırlı ve bereketli sonuçlar verdi ini açıklaması üzerine Üsame ordusu hareket etti.⁴⁹

Hz. Peygamber (ö.H.11/M.632) vefat edince Müslümanların bir kısmı korku ve ümitsizli e kapıldılar. Hatta bazıları onun öldü üne ve ölebilece ine inanmak istemiyorlardı. Hz. Ömer gibi önemli bir isim bile , kendisini bu cereyana kaptırmı ve büyük tela ve heyecan içinde öyle diyordu : "Kim Hz. Muhammed öldü derse , onu kılıcımla öldürürüm. O ancak Meryem 'in o lu sa ' nın gö e kaldırılı ı gibi semaya yükseltmi tir."Bunun üzerine Hz. Ebu Bekir derhal i e müdahale ediyor ve minbere çıkarak mescitte toplanan

⁴⁵ Maide , 5/4

⁴⁶ Buhari , Sahih , c.3 , s.186

⁴⁷ Buhari , Sahih , c.3 , s. 186 , Caetani L , slam Tarihi , çev.Hüseyin Cahit (Yalçın) ,c.8 , s.37-38 , stanbul

⁴⁸ Zeyd b. Harise , H.9/M.630 yılı Mart ayında Mute'de ehit dü mü tür.

⁴⁹ bn Hi am , es-Siretü'n- Nebeviyye , c.4 ,s.299-300 , Mısır 1355/1936 ; Buhari , Sahih , c. 4 , s.213 , Müslim , Sahih , c.7 , s.130-131 ; ibli , a.g.e. ,c.2 , s.762

Müslümanlara , Peygamber’inde di er insanlar gibi ölece ini bildiren u ayeti okuyor ; “Ey Muhammed ! üphesiz sen de öleceksin , onlar da ölecekler “⁵⁰ ve öyle diyor:

“Kim Muhammed’e tapıyorsa , bilsin ki O artık ölmü tür.Kim Muhammed’in Allah’ına ibadet ediyorsa , bilsin ki O ölümsüzdür , diridir.”⁵¹

Ve hemen arkasından da ;

“Muhammed ancak bir Peygamberdir . Ondan önce de Peygamberler geçmi ti. Ölür veya öldürülürse topu unuzun üstünde geriye mi döneceksiniz ? Geriye dönen , Allah’a hiçbir zarar vermez. Allah ükredenlerin mükafatını verecektir”⁵² ayetini okuyordu.

Hiz. Ebu Bekir’in bu sarsılmaz inancı ve kudreti sayesinde Müslümanlar mutlak bir a kınlık ve sapıklıktan kurtulmu oluyordular. Hatta Hiz. Ömer , “Ebu Bekir bu ayeti okuyuncaya kadar , sanki daha önce onu hiç duymamı gibiydim” demekten kendisini alamamı tı.⁵³

Hiz. Peygamber’in defnedilece i yer konusunda da ihtilaf edildi. Ashaptan bazıları , bilhassa muhacirlerin ileri gelenleri onun do du u , büyüdü ü , kendisine ilk defa risaletin tebli edildi i smail (A.S.) gibi ecdadının son ikametgahı , özellikle Müslümanların gece gündüz teveccüh etmi oldukları Beytullah’ın bulundu u yer olması sebebiyle Mekke’ye defnedilmesinde ısrar ediyordu.Ba ka bir grup ise , cedit Hiz. brahim’in ve di er peygamberlerin defnedildi i yer olması gerekçesiyle Kudüs’ e gömülmesini istiyordu. Münaka aların büyüdü ü bir sırada Hiz. Ebu Bekir’in müdahale edip Peygamber2in “Peygamberler ancak öldükleri yere defnedilirler” ⁵⁴ hadisini okuması ile Müslümanlar sükunet buluyor ve ittifakla Hiz. Peygamber’in vefat etti i yer olan Hiz. Ai e2nin odasına defnediliyordu.⁵⁵

Hiz. Peygamber’ in vefatından sonra Müslümanların kar ıla tıkları en önemli ihtilaf konularından biri de “ mamet” meselesi olmu tur.Ensar “Sakife Beni Saide “ mevkiinde toplanarak , imamın kendilerinden olması gerekçesiyle Sa’d b. Ubade’ ye biat etmek isterken ,

⁵⁰ Zümer , 39/30

⁵¹ Buhari , Sahih , c.4 , s.194

⁵² Al-i mran , 3/144

⁵³ El-Ba dadi, el- Fark Beyne’l- Fırak, s.14-15 ,Kahire 1367/1948 ; bn Sad, et- Tabakatu’l- Kübra , c.4 , s.82-88 , Beyrut ,1968 ; sferayini , et-Tebisir fi’d-din , s.12 , Kahire 1359/1940 ; Taberi , a.g.e. , c.2,s.442 ; bn Hi am , a.g.e. , c.4 ,s.305-306 ;I ık Kemal , a.g.e.s.24, enel Lütfi , a.g.e. , s.28

⁵⁴ bn Sad , a.g.e. , c.4 , s.108

⁵⁵ El- E ’ari , Makalatu-l- slamıyyin , c.1 , s.36 , Kahire , 1369/1950 ; el-Ba dadi , a.g.e. , s.15

Kurey liler de halifenin ancak kendilerinden olabileceğini söylüyorlardı. Üçüncü grup ise, bu mühim makamın Peygamber'in mensup bulunduğunu Beni Ha'im'den baskına tevdi edilemeyeceğini fikrini ileri sürerek, hilafet makamına Ali b. Ebu Talip'in getirilmesini istiyordu.⁵⁶ Bu konuda yapılan münakaşalar o kadar iddetli oluyordu ki, hatta bir ara kılıç çekenler bile oldu. Bu durumu haber alan Ebu Bekir ile Ömer'in toplantı mahalline yeti meleriyle, patlak verecek olan büyük bir badirenin önüne geçilmesi oluyordu. Zira Ebu Bekir her zaman olduğu gibi, büyük dirayet ve kudreti ile burada da duruma hakim olmuştur ve toplantıda bulunanlara Peygamberimizin "mamlar Kurey liler arasından olur"⁵⁷ anlamındaki hadisini okumuştur ve onlardan bu hadise uyularak Kurey lilerden birini imam olarak seçmelerini istemiştir. Bunun üzerine mesele daha fazla büyümeden ilk Hz. Ömer'in Hz. Ebu Bekir'e bey'at etmesiyle orada bulunanlarda bey'at etmesi ve mesele kapanmıştır.⁵⁸

Hilafet meselesi başlangıçta halledilmesi gibi görüldüyse de, gerçeğin böyle olmadığını sonraki devirler açık bir şekilde göstermiştir. İslam Tarihi boyunca Müslümanların en çok meşgul olduğu, özellikle zaman zaman devletin başına büyük gâileler açan, onu tehlikeli durumlara sokan başlıca mesele imamet konusu olmuştur.⁵⁹ Hatta, bu meseleyi devletin otoritesine karşı gelmek, onun meşruiyetini tanımamak için bir vesile olarak kullanmak isteyenlerin yanı sıra, bunu aslında tali bir mesele olmasına rağmen, itikadi bir konu haline getirmek suretiyle sadece kendi kişisel menfaatlerine alet etmek isteyen bazı insanlar her devirde olmuştur.

Hiz. Peygamber'in vefatından sonra bazı kâşiler zekat vermektan imtina ettiler. Bunun üzerine, bunlar hakkında takip edilmesi gereken durum hususunda ihtilafa düştüler. Bir kısmı bunlarla harp etmenin doğu olmayacağını söylerken, diğeri bir kısmı onlarla savaştan zaruri olduğu fikri üzerinde ısrar ettiler. Birinci görüşü savunan Hiz. Ömer, ikinci tezin sahibi Hiz. Ebu Bekir'e: "Peygamber "Allah'tan başka Tanrı yoktur, deyinçeye kadar insanlarla savaştan için emrolundum; bunu bana söyledikleri an, benim için can ve malları dokunulmaz olur" dediği halde sen nasıl olurda bunlarla savaştan ırsın?" dediği zaman, Hiz. Ebu Bekir ona cevaben: "Evet, ama Hiz. Peygamber'in hemen bu hadisin ardından "Ancak hakkıyla söyleyenler " demedi mi? Bunu hakkıyla söylemenin bir artı da üphesiz namaz kılmak zekat vermektir; ⁶⁰ Onlar bu vecibelerini hakkıyla yerine getirmedikçe, bu dokunulmazlık kavu mu olamazlar. Bu itibarla namaz ile zekatı birbirinden ayırmak

⁵⁶ Ebu Zehra Muhammed, Tarihu'l - Mezahib el- İslamiyye, c.1, s.26-27, Kahire, Tarihsiz

⁵⁷ İhristani, el- Mîlel, c.1, s.24, Kahire 1369/1950; Hanbel Ahmet, c.3, s.183; İnel Lütfi, a.g.e., s.30

⁵⁸ Ba dadi, a.g.e., s.15, İhristani, a.g.e., c.1, s.24

⁵⁹ Ba dadi, a.g.e., s.15, İhristani, a.g.e., c.1, s.24

⁶⁰ Buhari, Sahih, c.2, s.109-110; Müslim, Sahih, c.1, s.38-39; İbn Esir, el-Kamil fi't-Tarih, c.2, s.342

isteyen bu gibi insanlara karşı sonuna kadar mücadele etmek , benim başlıca ödevlerimden biridir” dedi. Netice de , Ebu Bekir’ in bu rivayeti ve görüşü , gerek Ömer gerekse başlangıçta onun düüncesinde bulunan Müslümanlar tarafından doğru bulunarak , zekat vermek istemeyenlerle mücadele edilmesi kararlaştırıldı.⁶¹

Yukarıda zikredilen ihtilaflar dışında bu devirde , Fedek arazisi ve Kuran’ın toplanması ⁶² gibi mevzularda da ihtilaf edildi.Keza daha Hz. Peygamber’in ölümünden önce ve sonra vukua gelen bazı irtidat olayları , özellikle Tuleyha b. Huveylid , Müseylime el Kezzab ve Secah bint el Haris gibi peygamberlik iddiasında bulunan ⁶³ insanların meydana çıkması , Müslümanları bir hayli utandırdı. Fakat bütün bunlar o zaman ki Müslümanların azim ve gayretiyle , daha çok genilemeye fırsat bulamadan önleildi. Esasen bu ihtilaflar daha çok ferdî ve fıkhi meseleler etrafında toplanıyordu.Dinin esasî ve akidenin bütünlüğü hakkında –bazı irtidat olayları hariç- ciddi ihtilaflar yoktu.

İmdiye kadar zikrettiğimiz bütün bu kıpırdanmalar , her ne kadar basit görünse de Müslüman topluluğunun geleceği hakkında bize ıvık tutan birer belge mahiyetinde olmuştur.Hz. Peygamber , daha hayatta iken bu istikbali görmüş ve çeşitli varyantlarla nakledilen “benim ümmetim 73 fırkaya ayrılacak , bunlardan bir tanesi hariç , hepsi Cehennem’e gidecektir.Kurtulacak olan benim ve ashabımın yolunda olan fırkadır.”⁶⁴, hadisini irad buyurmuş olacaktır. Daha sonraları İslam camiasında bu hadisin mana ve ruhuna uyan olayların olduğu görülecektir.

Peygamber ve onu takip eden iki halife zamanında Müslümanlar arasında hüküm sürmekte olan sükunet , birlik ve beraberlik , üçüncü Halife Osman b. Affan ‘ın müdafaasız ve muhakemesiz bir şekilde öldürülmesiyle sona erdi. Hz. Osman’ın hilafet devresi , H.23-29/M.643-649 ve 30-35/650-655 yılları arasında olmak üzere iki kısma ayrılır ki birbirine ehit olan bu iki devreden birincisini teşkil eden ilk altı yıllık süre “ iyi,sakin,güzel idare sistemi “, diğeri ise “karışıklık ve huzursuzlukla “ ifade edilmiştir.

Hz. Osman hakkındaki iddialar ne olursa olsun , böylesine feci ve haksız bir şekilde öldürülmesi , Müslümanlar arasında büyük bir anarşiyi yarattı. Hz. Peygamber ve iki halife

⁶¹ ehristani , a.g.e. , c.1 , s.25 ; E ’ari , a.g.e., c.1 , s.36-37 ; enel Lütfi , a.g.e. , s.35

⁶² ehristani , a.g.e. ,c.1 , s.25

⁶³ Geni bilgi için bakınız: Brockelmann C. , a.g.e. , s.47-48 ; Ba dadi , a.g.e. , s.15-16 , Üçok Bahriye , İslam Tarihinde İlk Sahte Peygamberler , Ankara , 1957

⁶⁴ Ebu Davut , Sünen , c.4 ,s.276 ; Ahmet b. Hanbel , c.3 ,s.145 ; ehristani , a.g.e. , s.13 ; bn Mace , Sünen , c.2 , s.1321

zamanında slam Camiasında teessüs eden birlik ve beraberlik bu olayla inkıraza u radı. Müslümanlar arasındaki ciddi ihtilaflar taraflar arasında çatı maya kadar vardı. H.36/M.656 yılında gelen Cemel vakıasında Hz. Peygamber'in damadı Ali b. Ebi Talip (ö.H.41/M.661) ile e i Hz. Ai e ve taraftarları harbe tutu tu.Netice de Hz. Ai e taraftarlarından Talha ve Zübeyr gibi birçok slam büyükleri bu vakıada öldürüldü. Hz. Ai e ise , meys bir halde Medine'ye döndü , orada münzevi bir hayata çekildi ve H.59/M.678 yılında 64 ya ında öldü.

Cemel vakasından sonra H.37/M.657 yılında Siffin'de vuku bulan Ali ve Muaviye (ö.H.60/M.679) mücadelesi de hazin neticeler do urdu. Bilhassa iki taraf arasında cereyan eden harbi durdurmak amacıyla hakem olarak tayin edilen Ebu Musa el E 'ari (ö.H.60/M.657) ve Amr b. El As (ö.H.43/M.663) 'ın hükümlerinin her ikisi tarafça da kabule ayan görülmemesi , bu mücadelenin iddetlenmesine ve buna ilaveten de yeni anla mazlıklar , ihtilafların çıkmasına neden oldu.Hariciye Fırkası bu sava ın sonucunda ortaya çıktı. ia'nın a ırı kolu olan Sebeiyye fırkası ise , daha önce ortay çıkmı , Hz. Osman'ın katlinde rol oynadı tı.

Alem'i slam'da ortaya çıkan bu fitne hareketleri gün geçtikçe geli ti. Bu yüzden Müslümanların tertemiz kanları bol bol aktı. Önceden görülmeyen büyük günahlar i lendi. slam'da iddetle yasaklanmı olan cürümler açıkça i lendi.Müslümanların en kıdemli , en muhterem ahsiyetleri bu hadiselerde ehit edildi. Müslümanların birli i bozularak ufak ufak gruplara , firkalara ayrıldılar. Bunlar birbirlerini tekfir etmekten ve lanetlemekten çekinmediler. Fütihat faaliyetleri de bu iç çeki meler sebebiyle durdu. Alem'i slam' da durum fevkalade nazikti.

Vaziyeti gören büyük slam alimleri buna bir çare arama , bir çıkar yol bulma çabasına dü tüler. Her alim i lenen büyük günahlar hakkında Kur'an ve Sünnet'e dayanarak kendi görü üne göre hükümler verdi.Fakat verilen hükümler çeli ti , dü ünce ve görü ler ayrıldı ; meseleyi halledecek bir nokta üzerinde ittifak edilemedi.

slam alimlerini son derece me gul eden büyük günah (Kebire) iki kısma ayrıldı:

a-) irk ko mak:

En büyük günah olan Allah'a erik ko maya, “kebire-i mutlak “ yani mutlak büyük günah denmektedir.⁶⁵ Bu günahı i leyen ebedi olarak Cehennem'de kalır.”Allah kendisine

⁶⁵ Ömer en- Nese fi , el-Akaidü'n-Nese fiyye , s.117 , Kahire 1319

ortak ko mayı ba ı lamaz , bundan diledi ini ba ı lar.Allah'a ortak ko an kimse , üphesiz büyük bir günahla iftira etmi olur.”⁶⁶ Peygamberimiz de “Allah'a ortak ko ar oldu u halde ölen kimse cehennemlidir.” ⁶⁷ Keza Peygamber'e soruldu: En büyük günah nedir ? Peygamber :”Allah'a ortak ko maktır” diye cevap verdi.⁶⁸

b-) irk ko mak dı ında olan büyük günahlar :

Bunlar , kasden adam öldürme , zina etmek , ana baba hakkına tecavüz , yalan yere ahitlik , yetimin malına tecavüz , faiz yeme gibi fiillere uyan günahlardır.⁶⁹ Bu konuda göze çarpan husus , haksız yere insan öldürme ile zina suçuna terettüp eden günah ve cezanın , di erlerine nispeten daha büyük olmasıdır. Çünkü Kur'an-ı Kerim bu iki hususu hemen Allah'a ortak ko ma fiilinden sonra zikretmektedir.”O kimseler ki , Allah ‘ ın yanında ba ka Tanrı tutup ona yalvarmazlar , Allah’ ın haram kıldı ı cana haksız yere kıymazlar , zina etmezler ...”⁷⁰ ayetinin siyakından da anla ıldı ı gibi , bu fiilleri i leyenler di erlerine nispetle daha büyük bir günah i lemi olmaktadır.

te bu mesele slam toplulukları arasında tartı ma konusu oldu.

Ehli Sünnete göre , irkin dı ında büyük günah i leyen kimse mümindir. ledi i büyük günah kendisini imandan çıkarmadı ı gibi küfre de sokmaz ; çünkü hala kendisinde imanın esasını te kil eden tasdik mevcuttur.O sadece i ledi i günah nispetinde ceza görecektir.⁷¹

Hariciler ise , ehli sünnetin bu görü ünü reddederek öyle derler: Büyük veya küçük , mutlak surette günah i leyen kafirdir ; cehennemde ebedi olarak kalacaktır. ⁷² Çünkü onlara göre iman ile amel ayrılmaz bir bütündür , amel imanı tamamlayan bir cüzdür , o halde amele mukarin olmayan bir imanın hiçbir kıymeti yoktur.⁷³

⁶⁶ Nisa , 4/48

⁶⁷ Müslim , Sahih , c.1 , s.65

⁶⁸ Müslim , Sahih , c.1 , s.63

⁶⁹ Müslim , Sahih , c.1 ,s.63-64

⁷⁰ Furkan , 25/68

⁷¹ Zühdi Carullah , el-Mutezile ,s.15 ,Kahire 1366/1947

⁷² Nesefi , a.g.e. ,s.117-118

⁷³ Harici fırkaları arasında bu konuda ihtilaf vardır.Bunlardan Ezarika'ya göre , büyük ve küçük günah i leyen mü rik olup , kendisiyle birlikte ailesini ve çocuklarının da katli vaciptir ; çünkü mü riklerin çocukları da mü riktir.Böylece muhaliflerin çocuklarının öldürülmesini tecviz etmi oluyorlar.Safariye genel olarak onların görü üne uymakta ise de , çocukların öldürülmesi keyfiyetinde onlardan ayrılmaktadır.Necadat'a göre ise , i lenen günahların tahrimi hususunda ümmet icma etmi se , bu günahın mürtekibi kafir ve mü riktir.E er ihtilaf konusu ise , bu husustaki hüküm fakihlere terk edilir.Onların kendi içtihadlarıyla verecekleri ahkama göre hükmedilir.Daha geni bilgi için : Ba dadi , a.g.e. , s.70

Hariciler Ehli Sünnete karşı bu fikri savunurlarken Mürcie ‘de Haricilerin görüşüne itiraz ediyor ve kendilerine has yeni görüşle ortaya çıkıyorlardı. Onlara göre dinin esas ve temeli imandır , amel de ildir ; günahla imana zarar gelmeyeceği gibi , yapılan taatında inanmayana bir faydası yoktur. O halde büyük günahı leyen mümindir. Onlar bu hükmü vermekle beraber , günahı leyen kimsenin müstehak olduğu cezayı açıklamaktan imtina ederek bunu öldükten sonra Allah’ın onun hakkında vereceği hükme bırakmayı daha uygun bulmuşlardır.⁷⁴

Büyük günahın hükmü konusunda ki fikir ayrılıkları günden güne geliyordu ; hatta bu konuda mescitlerde ve sair yerlerde açık oturumlar ve müzazaralar tertip edilmeye başlandı. üphesinin bunların en mehurları Basra mescitlerinde tertip edilen halkalar , özellikle Hasan el-Basri ‘nin halkası olmuştur. Hasan el- Basri ‘ye göre büyük günahı leyen münafıktır ,⁷⁵ fakat el-Basri (ö.H.429/M.1037) onun bu hükmünü daha sonraları iddetle tenkit etmiş ve münafığın , küfrünü açıklayan bir kafirden daha tehlikeli ve daha zararlı olduğunu söylemiştir.⁷⁶

Durum öyle karmaşık hale geldi ki meselenin halli için ortaya atılan fikirler hiçbir tarafı tatmin etmeye yeterli gelmiyordu.Ehli Sünnet’ in hükmünde görülen tesahüle karşılık , Haricilerin görüşü iddet ve kasvet özelliğini taşıyordu. Mürcie ise ; bu görüşü Allah’a havale etmekle yetiniyor ve kesin bir hüküm vermekten kaçınıyordu.Hasan el-Basri’nin görüşünde yetersiz ve zayıf bir hüküm olarak vasıflandırılıyordu. O halde başka bir hal çaresi aramak lazımdı.

te bu durum ve konumda bir çare bulunduğunu iddia ederek , Hasan el-Basri ‘nin talebesi Vasıl b. Ata (ö.H.131/M.748) ortaya dediği ve yeni bir görüş ortaya attı. Temelde görüşü şu idi : “Amel imanın bir cüz’üdür , müminler , kafirler ve münafıklar hakkında Kur’an-ı Kerim ve hadislerde varid olan hükümler , büyük günahı leyen kimse hakkında uygulanamaz ; çünkü bu gibi insanlar mezkur ahkâmın ümulüne girmemektedir.O halde bunların durumuna uyan başka bir hüküm vermek lazımdır ki , bu da kebiriyi leyeninin ne mü’min , ne de kafir olmayacağı , ancak onun iman makamı ile küfür makamı arasında üçüncü bir makamda bulunacağı keyfiyettir.⁷⁷ te böylece Vasıl ‘ın ahsında Mutezile ‘nin mehur “el-Menziletü beyne’l-Menziletayn” nazariyesi ortaya çıkmış oldu.Vasıl’a göre iman ile küfür arasında bulunan günahkar , tövbe ederse tekrar iman makamına döner ; tövbe

⁷⁴ ehristani , a.g.e., c.1 , s.139

⁷⁵ Nesefi , el-Akaid , s.119

⁷⁶ Basri , a.g.e., s.70

⁷⁷ Nesefi , a.g.e., s.117

etmeden ölürse , küfür makamına girmi olur.Vasıl böyle insana “fasık” demekte ve tövbe etmeden ölürse , fasıklı ından dolayı cehenneme girece ini ve orada ebedi kalaca ını ifade etmektedir.⁷⁸ Yukarıdaki ifadelerden de açıkça görüldü ü gibi Vasıl bir taraftan büyük günah ileyen ne mümindir , ne de kafir derken , di er taraftan Haricilerin görü üne uyararak bu kimsenin ebedi cehennemde kalaca ını söylemekte kendi kendini nakzetmi bulunmaktadır.Ba dadi bu gerçe e i aret ederek Vasıl’ın sözlerinde açıkça bir çeli me oldu unu zikretmi tir.⁷⁹ Herhalde kendisi de daha sonra bu tenakuzu fark etmi olacak ki , böyle bir insanın cezasının kafirlere nispetle daha hafif , derecesinin de onların derecesinden daha üstün olaca ını söylemek lüzumunu hissetmi tir.⁸⁰

O zamanda Müslümanlar arasında ba ka bir ihtilaf konusu olan Hilafet meselesine de Vasıl nazariyesini tatbik etmekte gecikmedi. Ali taraftarları , ona kar ı gelenleri , onunla harp edenler ve nihayet hakkı olan hilafetten kendisini alıkoyanları iddetle yererek , onları küfür ve zındıklıkla itham ederken , Muaviye taraftarları da camilerde Hz. Ali’ye açıkça lanet ediyorlardı. Hariciler Cemel vakasında Ali’ye kar ı harp edenlerin kafir olduklarını , Ali ‘nin onlarla sava maktaki haklı bulundu unu fakat Siffin vakasında ba langıçta haklı olmasına ra men “tahkim” meselesini kabul etmekle , onunda kafir oldu unu iddia ediyorlardı.Ehli Sünnet ise , her iki vaktide harbeden iki tarafında Müslüman oldu una , Ali ‘ ye kar ı harbedenler arasında her ne kadar asi ve hatalı insanlar bulunmu olsa da bunların hatalarının ve isyanlarının küfre ve fırka müncer olmayaca ına inanıyorlardı. Mürcie ’ ce gelince , onlar her iki tarafında Müslüman oldu unu söylüyor ve bunlar hakkında verilecek hükmü ahrete irca etmekle yetiniyorlardı.

Bu fikirlerin hiçbirini Vasıl kabul etmedi.Ona göre , iki taraftan birisi muhakkak surette fasık ve hatalıdır , fakat bunu tayin ve tespit güçtür. Bu itibarla her iki tarafta ehadetini kabul etmek caizdir.⁸¹ Vasıl ‘ ın arkada ı Amr b. Ubeyd (ö.H.1447M.761) daha da ileri giderek her iki tarafta da fasık oldu unu söylemi ve ehadetini reddetmi tir.⁸²

te mevzuumuz olan Mutezile fırkası , bu gibi meselelerin en geni en hararetli ekliyle tartı ıldı ı bir zaman dilimi içerisinde do du.Müslümanların kar ıla mı oldukları bu problemler bu fırkanın ortaya çıkmasına tesir eden en büyük faktörlerden biri oldu unda üphe yoktur. Çünkü bu problemler , onları da di er fırka mensupları gibi ilgilendirmi ti.

⁷⁸ Ahmet Emin , Fecru21- slam , s.297 , Kahire 1370/1950

⁷⁹ Ba dadi , a.g.e. , s.71

⁸⁰ ehristani , a.g.e., c.1 , s.49 ; Ebu Zehra Muhammed , slam’da Siyasi tikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi , s.155 , stanbul 1983 ; Gölcük erafettin –Toprak Süleyman , Kelam , s.108, Konya 1988 ; I ık Kemal , a.g.e. , s.33 ; Yetik Zübeyir , slam Dü ünçe Tarihinde Mezhepler , s.89 , stanbul 1990

⁸¹ ehristani , a.g.e.,c.1 , s. 49

⁸² Ba dadi , a.g.e. , s.72

Mutezile mensupları bu konuda herkesin ittifak edebileceği veya en azından tarafların çelişik düünce ve fikirlerini te'lif etmeye yarayacak bir hal tarzı , bir formül bulmak amacıyla ortaya atıldılar. te bu düüncenin sonucu olarak da “el-Menziletü Beyne'l- Menzileteyn” nazariyesi ortaya çıktı.⁸³

B-Farklı Din ve Kültürlerin Etkisi:

İslamiyet Arap Yarımadası'nda doğdu. Büyük bir hızla geliyordu. Çok kısa süre içerisinde bir çok farklı coğrafyadaki farklı ülkeler fethedildi.H.14-21/M.635-641 yılları arasında Suriye , Mısır , Irak , İran gibi büyük ve köklü devletler büyük İslam devletinin birer eyaleti haline geldi.Daha sonraları ve bilhassa Emeviler ve Abbasiler devrinde bu yeni hudutları , doğuda Maveraünnehir , batıda Kuzey Afrika ve hatta İspanya'ya kadar uzadı. Tabii olarak İslam düüncesine bu fetihlerin önemli etkileri oldu. Farklı ve İslam 'a yabancı din ve kültürlerle sahip bir çok unsurlar İslam topluluğuna katıldı. Suriye ve Mısır 'da Hıristiyan ve Yahudi dinleri hakim durumda iken , Irak ve İran 'da Mecusilik , Sabie , Zerdüşt Mazdekiyye ve Seneviyye gibi bir takım batıl inançlar oldukça yaygın bir durumda idi.⁸⁴ Müslümanlar fethettikleri bu ülkelerde , karışıklıkları bu farklı din ve inanç sahipleri ile beraber yaşıdılar ve onlarla sürekli te'rik-i mesai yapmak zorunluluğunda bulundular.Bunun tabii neticesi olarak , bazı Müslümanlar kendilerini onların tesirlerine kaptırdılar ve böylece onların bazı inançlarını da İslamiyet'e sızmaya başladılar.

Farklı din ve kültürlerin İslam topluluğuna üzerindeki etkisi farklı yollar ve tarzlarda oldu. Bir kısım din mensupları , kendi dinlerini terk ederek İslam 'ı kabul etmelerine rağmen , eski inançlarından tamamıyla sıyrılmaya ve bunların etkisinden kendilerini kurtarmaya muvaffak olamadı. Çünkü bir insanın eski inancını , zamanla fikrinde ve ruhunda yer edip bütün benliğini saran akideyi , her ne kadar batıl olsa , bir anda terk etmesi kolay değildir. te bu sosyolojik ve psikolojik gerçekten ötürü bu yeni Müslümanlar , bilerek veya bilmeyerek , iyi veya kötü niyetle eski akidelerinden bir kısmını İslam topluluğuna taşıdılar ve bunlar Müslümanlar arasında yayıldı.

İslam topluluğuna bu batıl akideleri sokanlardan bir kısmı İslamiyet' e gerçekten inandıktan sonra fakat mal , makam , öhret gibi bazı düünce ve ahlakçı çıkarılara istinaden kabul ederken , bazı birileri de sırf İslamiyet 'i içinden yıkmak ve böylece eski din ve devletlerinin intikamını almak için İslamiyet'e giriyorlardı. Gerçekte İslam kisvesi altında

⁸³ Zühdi Carullah , a.g.e. , s.20 ; İsmail Kemal , a.g.e. ,s.125

⁸⁴ Hıristiyan , a.g.e. , c.1 , s.233 ; Barthold W. , İslam Medeniyeti Tarihi , çev: M. Köprülü , s.15 , Ankara 1963

gizlenen bu insanların , slamiyet'e ne derece büyük zararlarının dokundu unu , Müslümanların siyasi ve itikadi birlik ve beraberliklerini parçalamak , bozmak hususunda nasıl sinsice ve sistemli bir ekilde çalı tıklarını , daha sonraki zamanlar açıkça gösterecektir.⁸⁵

Bütün bunlardan ba ka bir çok gayri Müslim de kendi esas din ve inançlarına ba lı kalmayı tercih etti. Aslında slam dini de , lazım olan cizye ödendi i sürece hiç kimseye din konusunda baskıya müsaade etmiyordu. Müslümanlarla içli-dı lı aynı toplumda ya ayan bu insanlar , tecrübe ve bilgilerinden ötürü zamanla devletin çe itli daire ve vazifelerinde görev aldılar. Bu sebepten , Müslümanların bunlarla olan temasları gün geçtikçe ço aldı.Fikirler , görü ler , dü ünceler teati edildi. Fakat ne yazık ki Müslümanların onlardan aldıkları –bazen- verdiklerinden fazla oldu.

slamiyet'te daha önce tartı lmayan , Müslümanların daha önce söylemeye cesaret edemedikleri birçok önemli meseleler bu yabancı unsurlar tarafından gündeme getirildi.Ve meseleler açıkça tartı lmaya ve konu ulmaya ba landı. Bu ve benzeri meselelere Müslümanlar arasından akıl ve istidlal yoluyla bir hal çaresi bulmak cesaretini gösterenler oldu . te bu meselelerle ilgilenen grupların ba nda , kelim ilminin müessisi sayılan Mutezile fırkası mensupları bulundu.⁸⁶

Mutezile fırkasının olu masında Yahudilerin etkili oldu u iddiası da mevcuttur. Kaynaklara göre , Kur'an-ı Kerim'in mahluk oldu u görü ünü ilk defa ortaya atan Yahudilerdir. bn-i Esir'e göre bu meseleyi ilk defa iddia eden , daha önce de Tevrat'ın mahluk oldu unu söyleyen , Peygamber'in en büyük dü manı Lebid b. Asam'dır. Ona ait bu fikri de ilk defa kitap halinde yayınlamaya cesaret eden ise , kız karde inin o lu ve zındıklı ıyla bilinen "Talut " olmu tur.⁸⁷ Kur'an-ı Kerim'in mahluk oldu unu iddia edenler arasında bulunan Bi r el-Merrisi (ö.H..218/M.833)' nin babası , Kufe'li bir Yahudi boyacısı idi.⁸⁸ Ba ka bir rivayette , Kur'an-ı Kerim'in mahluk oldu unu ilk defa söyleyen Yahudi Abdullah b. Sebe'nin koyu taraftarı el Mugire bi Said el cli (ö.H.119/M.737)'dir.⁸⁹

Müslümanlar üzerinde Yahudilerin zikredilen tesirleri kabul edilmekle beraber , bu konuda en büyük tesir Hıristiyanlar tarafından getirilmi tir. slam devletinin sınırlarının

⁸⁵ Muhammed Ebu Zehra , a.g.e., s.17

⁸⁶ Yetik Zübeyir , a.g.e. , s.90 ; I ık Kemal , a.g.e. , s.35 ; Muhammed Ebu Zehra , a.g.e. , s.163

⁸⁷ bn Esir , el- Kamil fi't-Tarih , c.7 , s.49 ; Leiden 1283/1293

⁸⁸ Ba dadi , Tarihu Ba dat , c.1 , s.61 , Kahire 1332/1913

⁸⁹ bn Kuteybe , Uyunu'l -Ahbar ,c.2 , s.148-149 ; Kahire 1343-1349/1925-1930

geni lemesi üzerine , bu devletin tebaası haline gelen Hıristiyan toplumuna bazı ayrıcalıklar tanınmı , hatta bunların bilgi ve tecrübe bakımından önde gelenleri , devletin en yüksek mevkilerine dahi tayin edilerek kendilerine önemli yetkiler sa lamı tır.

Muaviye , Rum Hıristiyanlarından Sergun (Sergius) b. Mansur'u kendisini özel kalem müdürlü üne tayin etti.⁹⁰ Muaviye öldükten sonra aynı makamda kalarak kendisini devlet i lerinden ziyade araba , musikiye ve spora hasreden Yezid (ö.H.64/M.683)'in mü avirli ini yaptı.⁹¹ Bundan sonra bu vazifeye o lu St. John of Damascus (Yahya veya Yuhanna'd-Dime ki)'a atandı. Bir müddet bu vazifede kaldıktan sonra H.112/M.730 yılında bu vazifeden ayrılarak Kudüs yakınların da bulunan St. Sabus manastırına çekilmi ve geri kalan ömrünü dini ve teolojik eserler yazmakla geçirmi tir.St. John H.56/M.675 yılında am'da do mu olmasına ra men , ölümü hakkında kesin bir tarih tespit edilememi tir.St. John yaptı ı ilmi çalı malar meyanında yazdı ı “Bilgi kayna ı” adlı risalesi , onu ark kilisesinin en büyük do mati i öhretini kazandırmı , eseri daha sonraları çok me hur olmu ve müteaddit defalar Latinceye tercüme edilmi tir.Bu eser üç kısımdır: Birinci kısımda Aristo ‘ nun fikirleri teolojiye tatbik edilmekte , ikinci kısımda “zındıklıklar” adı altında kendi zamanına kadar süregelen tartı ma ve münaka alar anlatılmakta , üçüncü kısımda ise , Ortodoks bir kelam görüşü ü tedvin edilmektedir.⁹² St. John ark kilisesinin en ünlü muhte em ahsiyetlerinden biri oldu u gibi , ark Hıristiyan aleminde de en büyük bir kelam bilgini olarak göze çarpmaktadır.Kendi zamanında Ortodoks kelam sisteminin zirveye ula mı oldu unu , yazmı oldu u eserlerin ço undan anlamak mümkündür.St. John'un yazmı oldu u eserleri arasında Hıristiyan dinini savunan ve bir Müslüman Arapla bir Hıristiyan'ın kar ılıklı muhavere ve münaka ası ekinde kaleme alınmı bir eserin oldu u bilinmektedir ki ; bu o asırdaki münazaraları ifade etmek açısından önemlidir.

Emevi devletinin ilk zamanlarında yapılmasında bir sakınca görülmeyen , hatta bizzat halifeler tarafından te vik ve tey'id gören bu münaka alar , bir müddet durdurulmu ise de daha sonraları bu münaka aların tekrar ba ladı ı ve özellikle Halife Me'mun (ö.H.218/M.833) zamanında bütün iddetiyle devam etmi oldu u görülmektedir.

Hıristiyan ve Yahudilerin slamiyet'e giren de i ik fikir ve dü üncelerde etkili oldu u birçok meselede kesinle mi tir. slamiyet'te “kader” meselesini ilk defa ortaya atan Ma'bed el-Cüheni (ö.H.80/M.699), bu fikri Ebu Yusuf Senseveyh (el-Esvari) adında bir Hıristiyan

⁹⁰ bn Esir , a.g.e., c.4 , s.7

⁹¹ Taberi , a.g.e. , c.6 , s.194-199

⁹² Kutluay Ya ar , slamiyet'te tikadi Mezheplerin Do u u , s.61-62 ; I ık Kemal , a.g.e., s.36

almı tır.⁹³ bn Kuteybe'de Ma'beb'den sonra "kader" konusunda en büyük yeri Gaylan ed-Dime ki'nin i gal etti ini ve onun bir Kıpti oldu unu ifade etmektedir.⁹⁴ Cejm b. Safvan (ö.H.128/M.745) ın cennet ve cehennemin ebedi olmadığı gibi , ehlinin de hareketlerinin sonlu oldu u⁹⁵ yorumu ile Mutezile mensuplarının "Cennet ve cehennem ebedi olmakla beraber ehlinin hareketleri son bulacak ve lezzet ve elemi tattıktan sonra camid bir cisim halinde ebediyen orada kalacaktır." Görü ü arasında büyük benzerlik bulunmaktadır.⁹⁶ Cehm'in bu görü ü St. John'un talebesi Ebu Kurra' dan almı olması⁹⁷ iddiası Hıristiyan Müslümanlar üzerinde etkisini gösteriyor.

Mutezile , böyle karı ık fikir ve cereyanların çarpı tı ı bir zamanda , Kaderiyecilerin merkezi olarak bilinen Basra 'da ortaya çıktı. Böylece Mutezile **teolojik bir sistem olarak** ilk defa slam tarihindeki yerini aldı.

Mutezile fırkasının olu masında etkili olan sebeplerden birisi de slam dini ve akidesini yabancı din ve cereyanlara kar ı savunma gayretidir. slam akidesini , Hıristiyanlar , Yahudiler , Maniler gibi dinlere "Zanadika" tabir edilen , Rafızilik , Mecusilik , Cebriye , Seneviyye , Naturalist , materyalist , Gulat-ı ia , Haricilik v.b. fırkalara kar ı savunuyorlar , mücadele veriyorlar , bu konuda eserler ne rediyorlardı.⁹⁸ Bu mücadele de fırkanın kurucusu Vasıl b. Ata ba ta geliyordu.Muhaliflerle yaptı ı münazaralar yanında , bu konuda bir çok eser verdi i ve mesela : Manili e kar ı yazdı ı "el-Elf mesele fi'r-redd ala'l Maneviye" adlı eserin sadece birinci cildinde seksenden fazla meseleye temas etti i söylenir.Bu meseleyi te'yid eden Mutezile'nin ikinci ahsı Amr b. Ubeyd'de , Gulat'ı ia , Haricilik , Zanadika , Naturalist ve Materyalist gibi sapık cerayanlara hakim olan görü leri en iyi ekilde bilen , bunlara en iyi ve susturucu reddiyeleri verebilen yegane ahsın Vasıl oldu unu ifade etmektedir.⁹⁹

C-Felsefi Cereyanların Tesiri :

Daha önce ifade etti imiz gibi , slam fütühatı geli ip bir çok ülke slam devletinin bir parçası haline geldi inde , Müslümanlar fethettikleri bu yerlerde çok çe itli din ve kültürlerle

⁹³ El-Makrizi , el-Hıtat , c.4 , s.181 , Mısır 1324

⁹⁴ bn Kuteybe , Kütabu21 Maarif , s.166,207

⁹⁵ El-Ba dadi , a.g.e. , s.128 ; ehristani a.g.e. ,a.g.e , c.1 ,s.87-88 ; bn Hazm , el-Fasıl , fi'l Milel , c.4 ,s.83 ,Kahire 1317-1321

⁹⁶ bn Hazm , a.g.e. ,s. 55

⁹⁷ Ahmet Emin , Duha'l slam , c.1 , s.346 ; bn Hazm , a.g.e. ,c.2 ,s.115

⁹⁸ Ahmet Emin , Duha'l slam ,c. 1 ,s.346 ; bn Hazm ,a.g.e ,c.2 ,s.115

⁹⁹ Ahmet b. Yahya b. Murtaza , el-Münye ve'l Emel , s.18-21, Haydarabat 1316/1902 , I ık Kemal , a.g.e. , s.43

kar ı kar ıya gelmi lerdı.Fethedilen devletlerdeki kültürler çok köklü , büyük ölçüde felsefi ve akli ilimlere nüfuz etmi , eski filozofların eserlerine bihakkın vakıf olmu kimselerdi.Müslümanlar Mısır , Suriye , Irak ve ran topraklarını fethetmeden önce bu ülkelerde Yunan , ran , Süryani ve Hint kültürü biliniyordu.¹⁰⁰ Buralarda skenderiye okulu , Ruha (Urfa) okulu , Cundi apur okulu , Harran okulu gibi ilim , kültür , tefekkür merkezleri vardı.¹⁰¹

Emeviler devrinde Müslümanlar bütün bu felsefe ve kültürlerle ilgilenmeye ba ladılar.Müslümanlar arasında hızla geli en bu ilim hareketlerinin sonucunda Basra , Kufe , Abbasiler zamanında Ba dat birer ilim ve kültür merkezi haline geldi.Mansur (ö.H.137/M.754-775) 'un halifeli i zamanında ba layan tercüme faaliyetleri , Me'mun (ö.H.1987M.813)'un halife olmasıyla Yunanca'dan , Pehlevice'den ve bilhassa Süryanice'den Arapça'ya birçok eser tercüme edildi.Daha sonra H.217/m.832'de Me'mun tarafından kurulan Beytü'l Hikme'nin de büyük rolü oldu.Mütevekkil'in (ö.H.233/M.847) tercüme faaliyetine deste i devam etti i birçok eser Arapça'ya aktarılmı oldu.¹⁰²

Mutezile mensupları böyle bir zamanda slam dininin savunucusu olarak ortaya çıktılar.Tercüme edilen tüm eserleri büyük bir i tiyakla okumu ve kendilerini dü manlarına kar ı savunmada , bu eserlerden edindikleri bilgileri çok fazla kullanmı lardır.Bu konuda öncülü ü Nazzam yapmı , ba kaları onu takip etmi böylece Mutezile , felsefe ile dini uzla tırmaya çalı an teolojik sistemlerin ilki olarak slam tarihindeki yerini almı tır.¹⁰³

slam dini ile felsefeyi uzla tırmaya çalı an ve kendisini a ırı derecede felsefi cereyanlara kaptıran Mutezile , bu cereyanların etkisinde kalmı , görü lerinin ekserisi bu felsefenin kar ı mından olu turmu ve slam kültüründe derin izler bırakmı tır.

Bu mücadele ortamında bulunan Mutezile'nin **kendine has metodları ve özellikleri** vardı. Bunları u ekilde özetlemek mümkündür:

1-Mutezile; dini akideleri anlayı ta selefin yolundan yürümemi tir. man edilmesi gereken akideler , o güne kadar Kur'an-ı Kerim'e müracaatla alınırdı. Anlamadıkları hususlarda ileri gitmez dururlardı.Mutezililer ise ara tırmalarında akılı esas tutup her i in

¹⁰⁰ Ülken , Hilmi Ziya , slam Medeniyetinde Tercüme ve Tesirler , s.64 ,102 , stanbul 1948

¹⁰¹ Ülken , Hilmi Ziya , Uyanı Devirlerinde Tercümenin Rolü , s.40 , stanbul 1935

¹⁰² Ülken , Hilmi Ziya , slam Medeniyetinde Tercüme ve Tesirler , s. 102-103 , stanbul 1948

¹⁰³ ehristani , a.g.e. , c.1 , s.53-54

kühüne akılla varmak istediklerinden , bu tutumları fukaha ve hadisçiler tarafından yadırgandı.

2- Mutezile ; zındık , putperest , v.b. ile sava ırken , sava ın gere i olarak onların usullerini kullanıyor , bu sebeple de yepyeni konulara girmi olarak yine yadırganır duruma dü üyorlardı .

3.Mutezile ; sadece naslarla yetiniyor , akla fazlaca yaslanıyor , dolayısıyla bazı yanlış hükümlere saplandıkları oluyordu.

4.Mutezile ; ümmet arasındaki ileri gelenlerle mübahese ve mücadele ediyor , onlar hakkında sözlerini sakınmıyor bu da farklı kesimlerden tepki alıyordu.

5-Mutezile' ye taraftar olan Abbasi halifelerin halkı bilhassa fukaha ve muhaddisleri bu mezhebe zorlamaları yo un tepki topluyordu.

6. İhad taraftarlarının ço u , bozuk fikirlerini yaymak için Mutezile arasında elveri li bir ortam bulabiliyordu. İslam'a fitne sokuyorlardı.Gerçi öylelerinin maksatları anlaşıncı Mutezile onları dı arı atıyordu.Ama yine de bu onlar üzerinde menfi bir iz bırakıyordu.¹⁰⁴

2- Mutezile Kelimesinin Tahlili :

Lügatte ; i'tizal eden , cemaatten ayrılıp bir tarafa çekilen ayrılan manalarına gelen Mutezile kelimesi İstılahta a a ıda inceleyeceğimiz gibi , Vasıl b. Ata tarafından 8. yüzyılda kurulan ye ilk kelam okulu , ilk akılcı akım gibi isimler alan fırkaya verilen isim.¹⁰⁵

Mutezile ifadesi hakkında çe itli görüşler vardır.Dini anlamda Mutezile ifadesinin ortaya çıkı ını tarihçiler genellikle , dört sebebe dayandırmaktadırlar:

1-Fırkanın kurucusu Vasıl b. Ata'nın Hasan el – Basri' nin meclisinden ayrılarak Amr b. Ubeyd ile büyük günah (kebire) i leyen kimsenin küfür ile iman arasında orta bir yerde (el-menziletü beyne'l-menziletayn) olup ne mü'min ve de kafir olmadıklarını ifade etmeleri üzerine , Hasan el Basri'nin bunlar hakkında “Kad i'tezela kavle'l ümme” yani ümmetin

¹⁰⁴ Yetik Zübeyr , a.g.e. ,s.91

¹⁰⁵ İbn Manzur , Lisan'ul- Arap , “ e-t-z” maddesi , Mısır , 1301/1883

görü ünden ayrıldılar veya Vasıl için “kad i’tezela anna’l Vasıl” yani Vasıl bizden ayrıldı demesi üzerine , Vasıl ve onun gibi dü ünelere “i’tizal edenler “ anlamında “Mutezile” denildi.¹⁰⁶

2-Vasıl ve arkadaşlarına Mutezile denilmesinin gerçek sebebi olarak , bunların önce büyük günah i leyenler hakkında ileri sürülen yanlış veya bid’atlikle vasıflanabilecek birtakım dü üncelerden ayrılması olmaları olarak ta gösterilmektedir.¹⁰⁷ “Mürchie” büyük günah i leyen kimsenin mümin oldu unu söylemekle beraber , bu hususta ki kesin hükmü ahrete ertelerken , Haricilerin bir kolu olan Ezarika onun kafir oldu unu söylüyordu. Hasan el- Basri ise büyük günah i leyenin münafık oldu unu söylüyordu. Vasıl ‘ın , bütün bu görüşlerini reddedip , “Büyük günah i leyen ne mümindir , ne kafirdir , ancak o fasıktır” iddiasıyla ortaya atıldığı , kendisinin ve onun gibi dü ünenlerin “Mutezile” adıyla anılmasına neden oldu.

3. Bir başka görüş ; “Büyük günah i leyenin müminlerinden ve kafirlerinden ayrılması “ oldu unu söylemelerindedir ki bu isimle anılması olmalarını sağlamıştır.¹⁰⁸

4-Bazı müste riklere göre , itizalcilerin dünya nimetlerinden uzaklaşarak , zahidane bir hayatı tercih etmeleri bu ismi almalarına sebep olmuştur.¹⁰⁹

Değişik kaynaklara geçen ekliyle “Mutezile” isminin menşei bu şekildedir. Ahmet Emin’in iddia ettiği bu ismin Yahudi kaynaklarından gelebileceği fikri daha sonradan kendisinin vazgeçmesi ile¹¹⁰ geçersiz olmuştur.

Her fırsatta isimlerini “Ehl el Adl ve’t-Tevhid” olarak ifade eden Mutezileler “Mutezile” isminin kullanılmasını istememilerdir. Çünkü muhalifleri , kendilerine hücum etmek için bu ismi bir koz ve dayana noktası olarak kullanmışlardır. Babadının onlar hakkında “icma-i Ümmetten ayrıldıkları için kendilerine Mutezile dendi”¹¹¹ demesi bile bu ismi reddetmeleri için kafi bir sebeptir.

tirazlarına rağmen bu ifadenin kendilerine has bir isim olarak tüm toplum tarafından kullanıldığını gören Mutezile mensupları , hiç olmazsa bu ismin müdafaasını yapmaya ,

¹⁰⁶ Babadi , el-fark, beyne’l fırak , s.71 ; ehristani , el milel , c.1 , s. 48 ; Ahmet Emin , Fecrü’l slam , s.288

¹⁰⁷ bn-i el –Murtaza , Ahmet b. Yahya i Tabakat el Mutezile , s.5 ; Susana Divald Wilzer Ne ri , Beyrut 1380/1961

¹⁰⁸ Ebu’l Hasan Ali el- Mesudi , Mürucu’z-Zeheb ve Maadin el Cevher , c.3 , s.235 , Kahire

¹⁰⁹ Muhammed Ebu Zehra , a.g.e. , c.1 , s.148 ; enel Lütfi , a.g.e. , s.126

¹¹⁰ Ahmet Emin , Fecru’l – slam ,s.289

¹¹¹ Babadi , a.g.e. ,s.71 ; İnk Kemal , a.g.e. , s.54

bunun fazilet ve üstünlüklerinden bahsetmeye başladılar. Mesela : “ Sizi Allah’tan başka taptıklarınızla bırakıp sizden ayrılıyorum...”¹¹² “Putperestlerin söylediklerine sabret , yanlarından güzellikle ayrıl”¹¹³ gibi ayetleri , “Senden uzakla an hayra dü er “ ve Süfyan es-Sevri’den rivayet edilen “Benim ümmetim yetmiş küsur fırkaya ayrılacak ; bunların içinde en doğru olanı Mutezile fırkasıdır “¹¹⁴ gibi hadisleri kullanmışlardır.

Bütün bunlardan başka “Mutezile” sözü tarafsız kalan topluluğu ifade etmek için İslam tarihinde kullanıldı. Hz. Osman’ın katlinden sonra meydana gelen Cemal ve Sıffin savaşlarına iştirak etmeyen , iki tarafa da katılmayan tarafsız kimselere Mutezile deniyordu. Yine Hz. Hasan ile Hz. Muaviye arasındaki mücadelede tarafsız kalanlara Mutezile denildi.¹¹⁵

Mutezile’ye verilen diğer isimler :

i.Ehl-i Adl ve’t-Tevhid: Mutezile için en çok kullanılan ve kendilerinin en çok beğendikleri isim budur. Onlara göre , Allah’ın gerek birliğini en iyi şekilde anlayan ve ispat eden kimseler olmaları itibarıyla kendilerine bu ismi uygun görmüşlerdir. El-Adl sözü ile kaderi inkar edip , insana kendi fiilini yaratma kudreti vermiş böylece Allah’a her isnadından kendisini tenzih etmiş olduklarına , Tevhid ile de Allah’ın bütün kadim sıfatlarını nefyetmek suretiyle O’nun hakiki birliğini ispat ettiklerine inanmış olmalarından ötürü bu ismi almışlardır.¹¹⁶

ii.El-Kaderiyye : Mutezile bu isimle de anılmaktadır. Bu ismi almalarının sebebinin “Başka dedi öyle naklediyor:” insanın kendi fiilini takdir ve yaratma kudretine sahip olduğunu ve Allah’ın kulun fiili üzerinde bir etkisi bulunmadığını ileri sürmelerinden dolayı , ehli sünnet tarafından bu isim verilmiştir.¹¹⁷ Mutezile bu ismi reddederek bunun , kaderin hayır ve şer Allah’tan başka olduğunu söyleyenlere ıtlak edilmesinin daha doğru olduğunu ileri sürmektedir. Mutezile ‘nin bu isimden bu kadar nefret etmesinin ve bu ismi muarızlarına yakınlığının sebebi ise , Hz. Peygamber’den rivayet edilen “Kaderiyeciler bu ümmetin Mecusileridir” hadisidir.¹¹⁸ Ayrı tepkinin nedeni de kendilerini Mecusilik isnadından kurtarmak içindir.

¹¹² Meryem , 19/48

¹¹³ Müzzemmil ,73/10

¹¹⁴ İkik Kemal , a.g.e. , s.55

¹¹⁵ Ahmet Emin , Fecru’l – İslam , s.290

¹¹⁶ enel Lütfi , a.g.e. ,s.127

¹¹⁷ Başka dedi , el-Fark , s.101 ; enel Lütfi , a.g.e. , s.127

¹¹⁸ ehristani , el-Milel ,c.1, s.43 ; İkik Kemal ,a.g.e., s.57 ; enel Lütfi , a.g.e. , s.128

Bunlar dı ında Mutezile için bir çok isim zikredilmektedir:

- 1.el-Harkiyye:Kafirler ancak bir defa yanacaklar diyenlerin aldığı isim
- 2.el-Mufniyye: Cennet ve Cehennem'in sonlu oldu unu söyleyenlerin aldıkları isim.
- 3.el-Vakıfiyye: Kur'an'ın yaratılmı oldu u hususunda tevakkufu , susmayı tercih edenlerin aldıkları isim.
- 4.el-Lafziyye: Kur'an'ın lafızlarının gayri mahluk oldu unu söyleyenlerin aldıkları isim
- 5.el-Mültezime. Allah'ın her yerde , her mekanda bulundu unu söyleyenlerin aldıkları isim
- 6.el-Kebriyye: Kabir azabını inkar edenler¹¹⁹

Bunlar dı ında da el-Cehmiyye , el-Muattıla ,el- Havaric , el- Vaidiyye gibi isimleri de vardı. nşanın sosyal yapısına hakim olan bir takım prensip ve kuralları fertlerin en çok sevdikleri isim ve lakaplarla anılmaları gerekti ine göre , slam toplulu unda büyük bir yer i gal eden bu sisteminde ikiden fazla ismi üzerinde durulmamı , genelde “Mutezile “ ve el-Ehl-i Adl ve't-Tevhid” isimleri kullanılmı tır.

3.Mutezile Fırkası'nın Çıkışı:

Mutezile'nin dini manada bir ekol olarak çıkışı tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bu konuda kaynakların genel olarak ittifak ettiği tarih Basra'da Vasıl b. Ata'nın Hasan el Basri meclisinden ayrılmasıyla başlamış oldu udur.Hasan el Basri (H.1107M.728) tarihinde vefat etmiştir. Mutezile Fırkasının kurucusu Vasıl b. Ata (ö.H.131/M.148) ile Amr b. Ubeyd (ö.H.144/M.761)'in doğum tarihleri ise , H.80/M.699 olduğuna göre , Mutezile'nin hicri 2. yüzyılın başlarından H.100-110/m.718-728 yılları arasında doğmuş olması gerekmektedir.¹²⁰

Mutezililere göre mezhepleri , Vasıl b. Ata'dan çok evveldir. Onlar Ehl-i Beyt'ten çoklarını kendi mezheplerinin mensuplarından sayarlar. Hasan el- Basri'yi dahi kendi mezhep mensuplarından sayarlar. Hasan el- Basri , kulun fiili hakkında Kaderiyecilerin sözünü söylüyordu.Bu söz ise Mutezililerin görüşü idi.Yine Hasan el- Basri büyük günah işleyen kimse hakkında Mutezile'nin görüşüne yakın şeyler söylüyor ve onların görüşlerinin zıddını

¹¹⁹ El-Makrizi , a.g.e., s.169

¹²⁰ İbn el-Murtaza , Tabakat el-Mutezile , s.7; İsmail Kemal , a.g.e , s.50

söylemiyordu. Çünkü O büyük günah i leyeni münafık sayıyordu.Münafık ise , iman ehlerinden sayılmaz.O ebedi Cehennemliktir.¹²¹

Bir ba ka iddia da Mutezile mezhebinin Vasıl b. Ata2dan önce çıkıp, bir çok Ehli Beyt'ten mensubu olmaları hatta Vasıl'ın samimi dostu Zeyd b. Ali'nin mutezili oldu u ve mezhebin ba langıcı oldu udur.¹²²

Giri bölümünde ifade etti imiz birçok sebep sonucunda Hicri 2. yüzyılın ba ında Basra'da bir ekol olarak ortaya çıktı , hızla geli ti ve yayıldı.

4-Mutezile Fırkası'nın Geli mesi

Basra'da dini bir ekol olarak do an ve hızla geli en ve yayılan Mutezile Fırkası oldukça süratli geli ti. Emeviler devrinde bazı halifeleri dahi fikirlerinin etkisinde bıraktılar.Emevi Hanedan'ının son halifeleri Yezid b. Velid (ö.H.126/M.743) ve Mervan b. Muhammed (hilafet süresi :H.127-132/M.744-749) bu fırkanın görüşlerini resmen kabul etmi idi.¹²³ Mervan , Kur'an'ın yaratılması oldu u ve kaderin nefyi gibi konulardaki dü üncelerini daha önce Ca'd b. Dirhem'den almı oldu undan ona nispetle kendisine "Mervan el- Ca'di" de deniyordu.¹²⁴

Abbasiler hilafete geçince Mutezililer altın ça ını ya adılar. Ebu Cafer el-Mansur'un hilafeti (H.136-158/M.753-774) sırasında bizzat halife tarafından desteklenen bu fırkanın nüfuzu , Mehdi'nin hilafete (H.158-169/M.775-785) geçmesiyle biraz zayıfladı.Çünkü bu halife muhaliflerin , özellikle zenadikinin amansız dü manı idi. Ama Harun er-Re id halife olunca (H.170-193/M.786-808) Mutezile yeniden güçlenmeye ba ladı. Onun zamanında Yahya b. Hamza el-Hadrami (ö.H.183/M.799) gibi me hur bir Mutezile mensubu am kadılı na tayin edildi.¹²⁵ Halifenin gerçekten dindar olması , din ve akideyle ilgili hususlarda gerçekten hassas olması ve onlara gösterdiği yakınlık sayesinde saraya kadar nüfuz etmeyi ba ardılar , böylece Müslümanlar arasındaki öhret ve kuvvetleri de bir hayli arttı. Fakat halife Emin tahta gelince (H.193-198/M.808-813) Mutezile eski nüfuzundan çok eyler kaybetti. Çünkü Emin dini meselelerde babasından daha titiz ve bu konularda asla müsamaha göstermeyen bir hükümdar idi ; hatta onun zamanında Zanadika'dan birçok kimse

¹²¹ bn el- Murtaza , Tabakat el- Mutezile, s.7 ; I ık Kemal , a.g.e., s.50

¹²² Muhammed Ebu Zehra ; a.g.e.,c.1 , s.155

¹²³ Ahmet Emin , Duha'l – slam , c.3 ,s.90

¹²⁴ bn Esir , a.g.e., c.5,s.171,174

¹²⁵ Zehebi, a.g.e., c.3,s.285

hapsedilmi , takibata u ramı bunlardan bazıları da çe itli ceza ve i kencelere maruz kalmı tı. Mutezile'nin içinde bulundu u bu kritik vaziyet , Emin'in öldürülüp yerine karde i Me'mun (ö.H.218/M.833)'un geçmesiyle sona erdi.¹²⁶

Mutezile'nin altın ça ı diyebilece imiz zaman dilimi , H.198-282/M.813-846 yılları idi. Özellikle Me'mun'un Mutezile'yi resmi mezhep olarak kabul etmesi itizali fikirlerin esaslı bir surette Müslümanların arasında yayılmasını sa ladı.Bu devirde Ebu Hüzeyl (ö.H.235/M.849) , Nazzam (ö.H.231/M.849) , Cahız (ö. H.255/M.868) , Bi r el-Mutemir (ö.H.210/M.825) , Sümame b. E res (Ö.H.213/M.828) ve Kadı Ahmet b. Ebi Duad (ö.H.213/M.854) gibi alimler yeti ti. Ebu Hüzeyl ve Kadı Ahmet b. Ebi Du'ad'ın etkisi arlında kalan Me'mun ¹²⁷ Mutezili fikirleri bütün Müslümanlara zorla kabul ettirme yoluna gitti.Özellikle Kur'an'ın yaratılmı oldu u fikrini benimsedi ve bu konuda ısrarla topluma baskı yaptı. slam tarihinde **“Mihne”** diye adlandırılan sıkıntılı bir dönem ya andı.Alimler sorguya alındı , Mutezili fikirleri kabul etmeyenler çe itli i kencelere , eza ve cefalara u ratıldılar. Bunların ba ında Ahmet b. Hanbel (ö.H.241/M.855) geliyordu.Bu zat , Kur'an'ın mahluk oldu u fikrini kabul etmedi i için her türlü i kenceye maruz bırakıldı , hatta prangaya dahi vuruldu.Her sorgu sırasında kırbaçlamak suretiyle 28 ay tutuklu kaldı. Ancak Mütevekkil'in hilafetiyle bu durumdan kurtuldu.¹²⁸

Mu'tasım (H.203-218/M.818-833)'da selefi olan Me'mun'un yolunu takip etti.Çünkü Me'mun ona Kuran'ın mahluk oldu u fikrini yaymasını ve her i ini Ahmet b. Ebi Du'ad'a danı masını tavsiye etmi ti.Mutasım vasiyete uydu ve devlet i lerinde Mutezilelere geni ölçüde yer verdi hatta Ahmet Ebi Du'ad'ı , Kadı-ı Kudat makamına getirdi ve O ne derse harfiyen yerine getirmesini istedi.Dolayısıyla “Mihne “ dönemi Mutasım zamanında da bütün iddetiyle devam etti.¹²⁹

Mutasım'dan sonra Halife olan Vasık (H.227-232/M.841-846) zamanında Mutezile'nin kudret ve tesiri zirveye ula mı tı. O da Me'mun ve Mutasım gibi Ahmet b. Ebi Du'ad'ın te vikiyle “Mihne” dönemini devam ettirdi.Müslümanlar oldukça huzursuz olmu tu , halifeye kar ı duyulan nefret arttı , hatta halk tarafından tekfire varıncaya kadar Vasık'a a ır suçlamalarda bulundular.Halife'ye devlete kar ı kıyam hareketleri oldu. Bu kıyam hareketleri acımasızca bastırıldı ve müsebbipleri cezalandırıldı.

¹²⁶ ehristani , el- Milel,c.1,s.70 ; Ba dadi , el-Fark beyne'l- Fırak , s.103

¹²⁷ ehristani , a.g.e. c.1 , s.70 ; Ba dadi , a.g.e, s.103

¹²⁸ Ahmet Emin , Duha'l- slam , c.3 , s.178

¹²⁹ bn Esir , a.g.e., c.7, s.8

H.232/M.846 yılında Vasık'ın vefat edip Mütevekkil (H.232-247/H.846-861) geçmesiyle Mutezile'nin altın ça ı sona erdi ve çökü dönemi başladı.¹³⁰ Aslında Mutezile'nin altın ça ında halifeler üzerinde kurmaya muvaffak oldu u baskı ve itizali fikirleri kabul ettirmek için halka baskı yapmaları , hatta i i halk tarafından çok sevilen slam alimlerine ceza ve ezaya kadar götürmeleri , halkı onlardan so uttu. Fakat Mutezile'ye en büyük darbeyi , daha önce önde gelen Mutezile alimlerinden olan Ebu'l-Hasan el- E 'ari (ö.H.330/M.441)'nin H.300/M.912 yılında itizalden vazgeçip Sünni bir sistem olan E 'ari ekolünü kurması üzerine vurdu.Çünkü mam E 'ari o fırkadan ayrılmakla kalmadı , fırkanın önemli fikirlerini de tek tek çürüterek Ehl-i Sünnet'in önemli bir itikadi kolu olan E 'ari mezhebini kurdu.¹³¹

Son olaylar zayıflayan Mutezile , zaman zaman varlı ını hissettirdi i olmu sa da bu uzun süre devam etmedi. H. 4. yüzyılda ii Büveyho ulları 'nın hakimiyeti ele alıp , halifeler üzerinde nüfuz olu turmaları , Mutezile'yi yeniden canlandırdı. Bu devirde ii akidelerine uyan Mutezile , Umman , Bahreyn, Huzistan ve Irak gibi ülkelerde halka ula tı ve etkili oldu. Bu mezhep üzerine hareket eden Büveyhi Sultan'ı Adud ed-Devle (ö. H.372/M.982)'nin Sahib b. Abbad b. Abbas (ö.H.385/M.995)'ı vezir yapması Mutezile 'nin öhretini bütün bütün artırdı.Çünkü son derece otoriter bir idare sistemi kuran bu vezir babası Hasan b. Addad ' dan aldı ı itizal fikirlerine inanıyor ve bütün gücüyle bu fikirleri yaymaya çalı ıyordu. Vezir'in sayesinde Mutezile mensupları devletin en yüksek kademelerine geldiler. Büveyhilerin merkezi olan Rey ; -daha önce Me'mun i Mu'tasım zamanında Ba dat'ta oldu u gibi- Mutezililerin hükmü altına girdi. Mutezile mensuplarına Ahmet b. Ebi Du'ad'ı aratmamı olan Sahib b. Addad ölünce itizali hareket hızla gözden dü tü. Buna ilaveten Büveyhio ulları'nın zayıflaması , bundan yararlanan halife el- Kadir Billah(ö.H.422/M.1030)'ın da Mutezile'ye cephe alması , hatta onları her fırsatta tekfir etmesi bu sistemin çökmesinin en önemli sebeplerinden sayılmı tr.¹³²

Gazneli Mahmut (ö. H.421/M.1030)'un , H.420/M.1029 yılında Büveyhi'lerin merkezi olan Rey'i alması ve ehri emini olan Fahr ed-Devle'nin o lu Mecd ed- Devle'yi bertaraf etmesi , Sünnili in hakiki bir zaferi ve itizali sisteminde bir hezimet oldu.Burada bulunan Mutezile mensupları Horasan tarafına sürüldü.Mutezile ile ilgili felsefe , ilm-i nücum v.b. gibi akli ilimlerle ilgili tüm eserler yakılmak suretiyle imha edildi.¹³³

¹³⁰ Ahmet Emin , Zuhru'l slam , c.1, s.38 , Kahire 1365

¹³¹ Ahmet Emin , Zuhru'l slam , c.1 ,s.40

¹³² bn Esir , a.g.e. , c.9 , s.261

¹³³ bn Esir , a.g.e. , c.9 , s.262

Selçuklu Sultan'ı Tu rul Bey (ö.H.455/M.1063)'in H.429/M.1037'de Rey'i i gal etmesi ve H.477/M.1055 yılında da Ba dat'a ula mak suretiyle nüfuzunu slam ülkelerinde artırması , Mutezile 'nin de yeniden yıldızının parlamasına neden oldu.Bu hususta en büyük rolü üphesiz Tu rul Bey'in veziri Amid el Mülk Ebu Nasr Muhammedi b. Mansur el Kunderi (ö.H.456/M.1063) oynadı.Zira Tu rul Bey'in yanında büyük yeri ve kıymeti olan bu vezir Mutezile mezhebinin en hararetili taraftarlarından idi. Bu sebeple , bir taraftan Mutezile mensuplarını devletin en yüksek kademesine getirirken , di er taraftan ehli sünnet özellikle E 'ari'ler aleyhinde hareket ediyor , onları lanetlemek için minberlerde hutbeler veriyordu.¹³⁴ Horasan'da ba layan Mutezile E 'ari'ler mücadelesi kısa süre içerisinde am , Hicaz ve Irak'ta devam etti.E 'ari büyüklerinin her türlü ceza ve i kencelere maruz bırakıldı ı bu büyük fitne H.455/M.1063 yılında Alparslan (ö.H.465/M.1072)'ın saltanatı ele geçirmesi ve gözden dü en Amid el Mülk'ün de H.456/M.1063 yılında öldürülmesi ile sona erdi.

Alparslan'ın sultan olup vezirli e Nizamülmülk (ö.H.Ç485/M.1092)'ü getirmesiyle E 'arilik yeniden canlanıp hızla yayılmaya ba ladı.Zira Nizamülmülk koyu bir E 'ari oldu u gibi, ilme ve ilim adamlarına büyük de er veren bir insandı.Bu sebeple mam el- Haremeyn el- Cüveyni (ö.H.478/M.10859 ve Ebu Hamid el- Gazali (ö.H.505/M.1111) gibi E 'ari okuluna mensup olan ilim adamları büyük ölçüde onun destek ve yardımlarına mazhar oldular.Ba dat ve Ni abur'da kurulan Nizamiye medreselerinde , Sünni özellikle E 'ari sistemi okutuldu.Böylece E 'arilik devletin resmi mezhebi haline geldi. Sünnili e ma lup olan ve Sünnili in yaygın oldu u Ba dad ve civarında tutunamayan Mutezile , Harizm taraflarına kaydı.Burada Mutezile fırkasının yayılmasında ilim ve fazlı ile öhret yapmı olan Mahmut b. Cerir el-Isfahani (ö.H.507/M.1113) büyük rol oynadı. Onun bu hareketi , daha sonra ö rencisi Mahmut ez-Zemah eri (ö.H.538/M.1143) tarafından devam ettirildi.Zemah eri me hur "el-Ke af an Hakaik Gavamiz et-Tenzil" isimli tefsirini de itizal prensiplerine göre yazdı.¹³⁵

Mutezile reislerinin sonuncusu olarak , Harizm'de itizali fikirlerin yayılmasına çalı an ve Timurleng'in yakın arkada ı el- Harizm'i (ö.H.805/M.1402) yi görüyoruz.Daha sonra itizali cereyanların ia'nın bir kolu olan Zeydiyye tarafından kısmen yürütüldü ünü görüyoruz . bn-el-Murtaza (ö.H.840/M.1436) gibi Zeydi imamının Mutezile'yi savunması ,

¹³⁴ bn Esir , a.g.e. , c.10 ,s.21

¹³⁵ bn Esir ,a.g.e. ,c.10 , s.21-24

yaymak istemesi bu gerçe i desteklemektedir. Bu gün dahi ia'nın özellikle Yemen'de yaygın bulunan Zeydiyye'nin önemli itizali fikirleri ya attı ı bilinmektedir.¹³⁶

¹³⁶ Çubukçu , brahim Agah , Mutezile ve Akıl Meselesi , Ankara Ün. İlahiyat Fak. Dergisi , 1964 sayısı , s.52

K NC BÖLÜM

Mutezile'nin Görü leri

I-Mutezile'nin Temel Görü leri

Mutezile Fırkası'nın mahiyetini ortaya koyan , tarif eden ve onların olmazsa-olmaz be temel prensibi vardır.Bu prensipler unlardır:

1-et-Tevhid

2.el-Adl

3.el-Va'd ve'l-Vaid

4.el-Menziletü beyne'l-Menzileteyn

5.el-Emru bi'l Maruf ve'n-Nehyü ani'l Münker¹³⁷

Temelde kelami görü lerin toplandı ı bu be temel prensibi birer birer ele alaca ız.

1- et-TEVH D

Tevhid , Mutezile Fırkası'nın cevherini ve dü üncelerinin esasını te kil eder.Kelam ekolleri içerisinde tevhid meselesi üzerinde yo unla ıp , en çok önem veren Mutezile fırkasıdır.Onlara göre , Allah birdir , e i ve benzeri yoktur. O her eyi i iten ve görendir. O ne cisimdir , ne gölge , ne bedendir , ne suret , ne kandır , ne de et. O , bir ahıs de ildir. O , ne cevherdir ne araz. Onun ne rengi vardır , ne tadı , ne kokusu vardır , ne de elle tutulabilecek ekli , O ne sıcaktır ne so uk , ne ya tır , ne de kuru , O ' nun ne boyu vardır ne de derinli i . O ne toplanır , ne da ılır , ne hareket eder , ne sakin kalır ne de bölünür v.b. tüm yaratılmı lara ait sıfatlardan onu tenzih ederler, O bir “ ey” dir ama , bizim bildi imiz “ ey “ lerden de ildir.

Allah'ın bir olması ve onun kadim bulunması, Allah' a mahsus en özel sıfattır. E er Allah'ın kıdemi haricinde O'na çe itli sıfatlar isnat edilirse , birçok tabii varlıkların mevcudiyeti kabul edilmi olur ki bu da Allah'ın birli i gerçe ine aykırı olur.Allah, bu alemi yoktan yaratmı ve her eyin ilk prensibi olmu tur.Bu ilk prensibin nedeni ve sebebi yoktur.Allah sebepsiz olarak var olandır.O'nun sıfatları be erin sıfatlarına benzemez. E er

¹³⁷ Ebu Zehra Muhammed , a.g.e. , c.1 , s.156 ; I ık Kemal , a.g.e. , s.67 ; enel Lütfi , a.g.e. , s.128 ; Yetik Zübeyr , a.g.e. , s.90 ; Gölcük erafettein-Toprak Süleyman , Kelam , s.29 , Konya , 1988

böyle bir benzetme yapılırsa , Allah’la kul arasında mü abehet ortaya çıkar.Bundan dolayı Mutezile , Allah’a mahsus di er zati sıfatları te’vil etme yoluna gitmi lerdir.Mutezile’ye göre Allah’ın zatıyla haydır , zatıyla semi’dir , zatiyle basir’dir , zatiyle mürid’dir ve zatiyle alim’dir.Kur’an ‘ da geçen Allah’ın bu sıfatları , Allah zatının dı nda kabul edilirse , çe itli kadimlerin yani çe itli ilahların varlı ı kabul edilmi olur.Böyle bir faraziye ise tevhid sistemine aykırıdır. Öyle ise Allah’ın kıdemi hariç , di er zati sıfatları te’vil etmek zaruridir.¹³⁸

Mutezile akılcı bir metoda sahip oldu u için bütün kelami meseleleri akıl ölçüsüne uygun olarak de erlendirmi tir.Kur’an’da davalarına uygun gelen ayetleri aynen kabul etmi lerdir.Davalarına uygun görülmeyen nassları ve sıfatları te’vil ederek akli bir esasa uydurmaya gayret göstermi lerdir. Burada , Allah’ın sıfatlarını te’vil ederek Allah’ın birli ini ispatlamaları da onların akli metoda ve bilhassa mantı a verdikleri önemin neticesidir.E er Allah’ın zatının dı nda kadim bir hayy ve sem’i sıfatı bulunsaydı , kadimler ço alaca ından tevhid fikri çürütülmü olur. Bu ise , slam dü ünçesinin temel prensibi olan Allah’ın birli i olan Allah’ın birli i gerçe ine zıt oldu u için Allah’ın sıfatlarını te’vil etmek zorunludur.¹³⁹

2-el-ADL (Adalet)

Kur’an’da Allah’ın hiçbir kimseye zulmetmedi ine dair ayetler vardır. “Allah onlara zulüm ediyor de ildir.Fakat onlar kendi kendilerine zulüm ediyorlar”¹⁴⁰ Mutezile adalete ve Tevhide önem verdi i gibi , ehemmiyet vermi tir.Bu sebeple de “Adliye” ve “Ashab-ı el-Adl” isimleriyle de anılmı lardır.Mutezile , adalet prensibini öyle izah etmi tir: nsan hürdür. nsan kendi fiilini yapar. Allah kullarına bir eyi yapıp yapmama gücünü vermi tir.E er insan herhangi bir eyi yapmak veya yapmama hürriyetine sahip de ilse , o insanın i ledi i iyi ve kötü amellerden dolayı ceza ve mükafat görmesi manasız olur.E er Allah muayyen fiilleri yapmaya zorlamı farz edilirse kötü ve iyi amellerden dolayı Allah’ın insanları cezalandırması zulüm olur.Halbuki Allah adildir, kullarına hiçbir eyde haksızlık etmez. O halde , Allah’ın bu adaleti icabı insanların irade hürriyetinin bulunması da lazımdır. rade hürriyeti bulunmayan bir insanın sorumlu tutulması , Allah’ın hikmetine ve adaletine asla yakı maz.Nitekim Kuran’ı Kerim’de birçok ayetleri , insanın hareket hürriyetini ispat ediyor

¹³⁸ ehristani , a.g.e., c.1 ,s.44 ; Ba dadi , a.g.e. , s.68-70 ; Ebu Zehra Muhammed , a.g.e. , c.1 , s.149-150; enel Lütfi , a.g.e. , s.128 ; Ahmet Emin , Duha’l slam ,c.3,s.22 ; Gölcük erafettein-Toprak Süleyman , Kelam , s.30 , Konya , 1988

¹³⁹ E ’ari , Makalat , c.1, s.235 ; Lütfi enel , ag.e., s.128

140 Maide , 5/73

diye delil getiriyorlardı.Bunlar.Nisa,4/40 , Tevbe, 9/70 , Rum , 30/9 , Yunus, 10/44, Bakara ,2/281 gibi ayetlerdir.

Zikredilen bu ayetlerin delil olarak getirildi i adalet prensibi siyasi bakımdan da çok önemli bir anlam ta ımaktadır.Zira insanların kendi fiillerini bizzat yaratmı olmaları prensibi kabul edildi i takdirde, halka zulmeden hükümdarların Allah indinde sorumlu olaca ı esası da kabul edilmi olur.Bir çok hükümdarlar yaptıkları kötü amelleri kadere hamlederek , kendilerini sorumluluktan kurtarmak isterler.Mutezile ise, irade hürriyetini kabul etmekle , kötülük yapan idarecilerinde , Allah'ın adaleti icabı ahrette ceza görece ini ima ediyordu.

Mutezile'nin Allah'ın adaleti prensibinden hareket ederek kabul etti i hürriyet fikri , serbest dü üncenin geli mesi , slam aleminde tenbelli in ve miskinli in önlenmesi bakımından da ayrıca bir önem ta ımaktadır.¹⁴¹

Cehm b. Safvan tarafından savunulan Cebriye okulu her eyi Allah'ın iradesine hamlediyor ve insanları bir robot gibi kabul ediyordu. Cebriyeciler insanların Allah tarafından fiilleri i lemeye mecbur oldukları ileri sürüyorlardı. Hatta o kadar ki , insanın havada rüzgara tabii olan tüy gibi , Allah'ın iradesine tabii oldu unu söylüyorlardı.Bu tarz dü ünce ekli , slam aleminde akli ve ilmi çalı manın geli mesini önleyici mahiyette idi.Mutezile ise insana hürriyet tanımakla , slam dininin cemiyet hayatına verdi i önemi benimsemi oluyordu.Her müslümanın tenbellikten kaçınan , çalı maya ve ara tırmaya ba lanan kimse olarak cemiyet içinde ya amasını amaç ediniyordu.Mutezile bu prensibi ile, zalim siyaset adamlarına dahi a ır bir darbe vurmu oluyor ve onları vicdani muhasebeye davet etmi oluyordu.¹⁴²

3-el-VA'AD VE'L-VA D

Mutezile , yukarıda nakletti imiz adalet prensibinden hareketle bu prensibi de temel esas olarak kabul etmi tir. El –Va'd ve'l-Vaid iyi i ler i leynin ahrette mükafatlandırması , kötü amelde bulunanları ise ahrette kesin cezalandırılması prensibidir.Çünkü Allah'ın adaletinin gere i budur.¹⁴³

Bu prensibin di er bir anlamı da amelin imana dahil olmamasıdır. Mutezile'ye göre ameli terk eden ve sadece iman sahibi olan kimsenin ahrette durumu kötü olacaktır. Bu

¹⁴¹ İ ik Kemal , a.g.e., s.70

¹⁴² Yetik Zübeyr , a.g.e. , s.90 ; enel Lütfi , a.g.e. , s.129

¹⁴³ ehristani , ag.e, c.1 , s.45 ; Ahmet Emin , Duha'l slam , c.3 ,s.61 ; Muhammed Ebu Zehra , a.g.e., c.1 ,s.159

sebeple onlar imanını , ikrar , bilgi , ve amel diye tarif etmişlerdir. Dolayısıyla taklit yoluyla edinilen imanın da bir kıymeti yoktur.

Mutezile Fırkası bu prensibe dayanarak “ inkarla itaatın bir faydası olmadığı gibi imanla birlikte günahında bir zararı yoktur” diyen Mürcie’ye cevap vermişlerdir. Çünkü Mürcie’lerin iddiaları doğru kabul edilirse , Allah’u Teala’nın korkutması (Vaidi) boşuna olur. “Allah onların iddialarından münezzehtir , çok yücedir.”¹⁴⁴

el-MENZ LETÜ BEYNE’L-MENZ LETEYN

Büyük günah işleyen kimse hakkında ; Havariç kafir olduğunu söyler , Mürcie ise , iman sahibine büyük olsun , küçük olsun hiçbir günahın zarar vermeyeceğini iddia eder .Ehli Sünnet Müslim fasık addeder. “Kebire işleyen ahrette cezasını çektikten sonra , iman sahibi olduğunu için Cennet’e gider” der. Mutezile’nin başkanı Vasil b. Ata ise kebare işleyen kimse hakkında şöyle der:” maniyi meziyetlerden ibarettir. Bu meziyetlerin bulunduğu ki iyeye “mümin” denir. Ve bu isim onu övme mahiyetindedir.Yoldan çıkan fasık ise hayırlı meziyetler kendisinde bulunmadığı için , övülecek bir isme layık olmaz ve kendisine “mümin” denilemez. Bu kimseye “kafir” de denilemez. Çünkü bu ki kelime-i ehadet getirmekte ve daha başka hatırlı amellerde işlenmektedir.Bunun yaptıklarını inkar etmek mümkün değildir.Ne var ki böyle bir insan , Tövbe etmeden dünyadan ayrılırsa , ebedi Cehennem’de kalacaktır. Çünkü ahrette iki fırka insan vardır.Biri Cennetlik diğeri Cehennemliktir. Fakat böyle günahkar kişilerin ateşi hafifletilir.¹⁴⁵

5-el-EMR BİL MARUF VE’N-NEHY ANİ’L-MÜNKER

Mutezile mensupları , İslam davasını yaymak, sapıklara doğru yolu göstermek, Müslümanların dinini bozmak için hak ile batılı birbirine karşı olanların , hücumlarını önlemek için , iyiliği emretme ve kötülüğü mani olmanın , bütün müminler için kaçınılmaz bir vazife olduğunu inanmışlardı.Kur’an’ı Kerim’de iyi amellerin emir buyrulduğunu ve kötü amellerin yasaklandığını noktasından hareket ederek , el-emr bil maruf ve’n-nehyanı’l-münkeri vacip saymıştı.Yani her müslümanın iyiliği kesinkes emretmesi , kötülüğü kesinkes yasaklaması zorunludur. Bunun delilini Kur’an’ı Kerim’den göstermişlerdir:”Sizden böyle bir

¹⁴⁴ Muhammed Ebu Zehra , a.g.e. , c.1, s.159

¹⁴⁵ ehristani , a.g.e., c.1 ,s.48 ; Ahmet Emin , Fecru’l- İslam , s.297, Muhammed Ebu Zehra , a.g.e., c.1 , s.159 ; enel Lütfi , a.g.e., s.130

cemaat bulunmalıdır ki herkesi hayra davet etsinler , iyili i emretsinler , kötülükten sakındırmaya çalı sınlar”¹⁴⁶ ayetini etmektedirler.

Mutezile , iyili i emrediyorum , kötülükten nehy ediyorum diye kendi te’vil ve görüşlerini ba kalarına zorla kabul ettirmek yolunu tutmu tur. Kendi prensiplerine karşı gelenlere karşı hücumlarda bulunmu tur.Bu konuda o kadar ileri gitmi leri ki , Halife Me’mun zamanında Kur’an’ın mahluk oldu u tezini kabul etmeyen Ahmet b. Hanbel’in takibata u ramasını zikredebiliriz.Mutezile bu prensibi uygularken di er görüş sahiplerini oldukça fazla incitmi , gücendirmi , kızdırmı tır.Bu prensibin tatbikatında sertlik ve a rırlık Mutezile taraftarlarının azalmasına neden olmu tur.¹⁴⁷

II-Mutezile’nin Di er Görü leri

1-Kur’ an’ın Kerim’in mahluk olup olmaması:

Mutezile , Kur’an’ ın yaratılmı oldu unu iddia etmi tir.Bu iddiaya onları sevk eden temel sebep ise prensiplerinden olan “tevhid” ilkesidir.Mutezile’ye göre Allah’ın sadece zatı kadimdir.Allah’ın zatı dı nda O’na kadim bir sıfat izafe edilirse , tevhid sistemi bozulur.Çünkü Allah’ın zatı dı nda ba ka kadim varlıkların varlı nı kabul etme manası çıkar. Halbuki Allah haricinde hiçbir varlık kadim de ildir.O halde Allah’ın kelamı olan Kur’an’ı Kerim’de kadim olamaz.Bundan ötürü Kur’an’ın yaratılmı olması zorunludur.

Ayrıca Allah’ın kelamı olan Kur’an harf ve sistem meydana gelmektedir. Böyle bir şey ise ya cisimdir , ya arazdır. Ne cismin ne arazın kadim olmadı ı malumdur. Allah istedi i zaman , zatının haricinde olan mahalde yarattı ı kelamla konu ur.¹⁴⁸

Allah’ın kelamını mahluk sayan Mutezile’ye karşı Ehli Sünnet okulları olan E’ari ve Maturidi okulları amansız hücumla geçmi tir.Özellikle E ’ari temsil etti i Kelam cerayanını benimseyenler , Allah’ın kelamının kadim oldu unu ispatlamaya çok fazla gayret göstermi lerdir.Hatta Mutezile’nin Allah’ın kelamı olan Kur’an’ın mahluk oldu u hakkındaki fikirleri ,Tevrat’ı yaratılmı sayan Yahudilerden aldıklarını ileri sürmü lerdir.E ’ari’ye göre Allah’ın kelamı hadis olamaz. E er hadis olsaydı , kelam ya Allah’ın zatında ya zatının dı nda veyahut kendi kendine kaim olurdu.Allah’ın kelamı zatında hadis olamaz.Zira Allah’ın zatı olaylara mahal olacak bir yerden de ildir.Olaylar daima de i ir.Allah’ın zatı ise

¹⁴⁶ Al-i mran , 3/104

¹⁴⁷ Muhammed Ebu Zehra , a.g.e. , c.1 ,s.60

¹⁴⁸ E ’ari , Makalat el- slamiyyin , c.1 ,s.191-193

de i kenlikten münezzehtir. O halde , Allah kelamı Allah'ın zatında hadis olmadı ı gibi , zatının dı nda hadis olmu tur diye bir iddia da ileri sürülemez.Çünkü böyle bir iddia , Allah'ın kelamı ise O'ndan gayri bir varlı ı emir vermi ve nehy etmi olmasını icap ettirir.Bu ise mantıksız bir dü ünçe olur. Son olarak Allah'ın kendi kelamını kendi zatı dı nda , yalnız ba ına kaim olmak üzere yaratmı olması tezi kalıyor.Bu tezinde do rulu u kabul edilemez. Çünkü kelam Allah'ın sıfatıdır , sıfat bir mevsufa muhtaçtır.Sıfatın mevsufu da Allah'tır. O halde Allah'ın kelamı hadis de ildir.O ancak kadimdir.E 'ari bu dü ünçesine “Bir eyin olmasını istedi imiz zaman , sözümüz ancak ona ol(kün) dememizden ibarettir.”¹⁴⁹ Mealindeki Kur'an'ın ayetini gösterir.

Ayette ifade edildi i gibi yaratılan ey , Allah'ın “kün” emri ile hadis olmu tur.”Kün” emri ise , Kur'an-ı Kerim'in nasslarından bir parçadır. Demek ki yaratmadan önce Allah'ın kelamı mevcuttu. Çünkü Allah'ın ayetleri ile “kün” sözü aynı mahiyeti ta ır.Mutezile bu fikirleri kesinlikle reddeder.Bu fikirlere kar ı Allah'ın bazı ayetlerinin mensuh olması gerçe inden hareket eder.Bu gösterir ki Kur'an kadim de ildir.Çünkü kadim olan bir ey neshe dilemez ve yok olamaz.

Di er bir mantıki delil olarak u fikri ileri sürer: E er Allah'ın kelamı kadim olsaydı Allah , insanlar ve di er yaratıklar yok iken emir verici ve nehy edici olurdu. Böyle bir hal ise Allah'ın anına yakı maz ve O'nun hakkında hafiflik olurdu. O halde , Allah'ın kelamı Mutezile'ye göre kadim de ildir. Kendi davalarını ispatlamak için bazen nakli delillerde getiriler.”Biz onu anlayasınız diye Arapça bir Kur'an yaptık “ ayetini davaya delil gösterirler. Bu ayeti te'vil ederek yapmak manasına gelen “cealna” fiilini “yaratmak” anlamında yorumlarlar.Görülüyor ki , Mutezile kendi davasını ispat için genelde akli , bazen de nakli delilleri te'vil yoluyla almı kullanmı tır.Kur'an'ın mahluk olu u tevhid sistemlerinin gere i olarak ehli sünnet ekolleriyle sürekli tartı ma konusu olmu tur.¹⁵⁰

2-Akıl ve Nakil Meselesi:

Mutezile , slam tefekkür tarihinde akla en çok önem veren okullardan ba ta gelenidir.Ebu'l-Hüzeyl (ö.H.235/M.849) “Akıl “ ilim kazanma ve insanların kendisini ba ka yaratıklardan ba ka yaratıkların da birbirinden ayrılma meselesidir , der. Cübbai ise, akli ilim diye anlayarak öyle tarif etmi tir:” nsan, akli ile delinin i lemekten çekinmeyece i fiilleri yapmaktan kendisini muhafaza eder.”

¹⁴⁹ Nahl, 16/40

¹⁵⁰ Ba dadi , ag.e. , s.68 ; Cürçani , erh el-Mevakıf , s.620-621, stanbul 1286 ; I ık Kemal , a.g.e. , s.77

Mutezili dü ünürler , slam'ın temel prensibi olan Allah fikrinin ve O'nun er'i tekliflerin ancak akılla ö renebilece ini iddia ederler.Onlar akılla nakil arasında bir çeli me oldu u zaman , nakli akla uydurmaya çalı mı lardır.Bunun içinde takip ettikleri yol , daima te'vil metodu olmu tur.

Mutezile'ye göre eriat bazı üpheli fiillerin ahlaki bakımdan tespitinde rol oynar.Yine eriat , bazen aklın halledemedi i teferruata dair meseleleri de halleder. eriat akılla bilinenleri tamamlar ve açıklar.¹⁵¹

3-Allah'ın Görölüp Görülmeme Meselesi:

Tevhid ilkesi gere i olarak , Allah'ın bir oldu u ve benzeri bulunmadı ı esastan hareket ederek , Allah'ın ahrette gözle görülmeyece ini iddia ederler. Çünkü onlara göre Allah cisimlere benzemez. Gözle görünen ey , cisimlere bir bakımdan benzemi sayılır. Allah'ın gözle görülece ini söyleyenler , O'nu cisimler gibi görülecek bir varlık olarak vasıflandırmı olurlar. Bu tevhid ilkesine zıt oldu u içindir ki Allah'ın gözle görülmesi mantiki olarak imkansızdır. Bu akli delilin yanında u nakli delili de ortaya koyarlar: “O'nu gözler idrak edemez , halbuki O gözleri idrak eder”¹⁵²

Ehli Sünnet ise , Allah'ın ahrette gözle görülece ine inanır.Delil olarak ta , “Yüzler vardır , o gün taptazedir, Rablerini görecektir.”¹⁵³ Mealindeki ayeti gösterir.Bu görü lerini ayrıca u ayetlerde de teyid ederler: “Rabbim kendini bana göster, seni göreyim”¹⁵⁴ ,”Allah arz ve semavatın nurudur.”¹⁵⁵ Bu son iki ayetin birisinden Hz. Musa'nın Allah'ı görmek istedi ini anlamaktayız. Peygamber olan Hz. Musa'nın imkansız olan bireyi istemeyece i meydandadır. Di er ayetler ise, Allah'tan “nur” diye bahsedilmi tir. Nur ise üphesiz gözle görünür.Dolayısıyla bu da Allah'ın gözle görülece ini ispat eden delildir.

Mutezile ise, ehli sünnetin delillerini tevil ederek Kur'an'da geçen “lenterani” kelimesini sürekli kabul eder ve ne dünyada ne ahrette Allah'ın gözle görülemeyece ini iddia ederler.¹⁵⁶

¹⁵¹ ehristani , a.g.e., c.1 ,s.62,102 ; Ba dadi , a.g.e. , s.70

¹⁵² En'am , 6/103

¹⁵³ Kıyamet , 75/22-23

¹⁵⁴ Araf,7/139

¹⁵⁵ Nur, 24/35

¹⁵⁶ ehristani , a.g.e. , c.1 , s.45 ; M. Ebu Zehra , a.g.e. , c.1 ,s.191

4-Fiillerin Güzelli i , Çirkinli i (Hüsün , Kubuh)

Mutezile'ye göre Allah'ın ıriattan önce akılla bilinmesi icap eder. Hatta onlar , bir eyin iyi veya kötü oldu unun aklen bilinmesi lazım geldi i tezini savunurlar.Derler ki : Olaylar arasında sebep netice ili kisi vardır. Allah hikmeti icabı , bir eyi di er eyin sebebi olarak yaratmı tır. Kainatta olanlar sebepsiz meydana gelmezler. Akıl bu sebepleri ve bir eyin iyi veya kötü oldu unu tayin etmeye muktedirdir. ıriat ise , aklın bulabilece i iyi veya kötü eyleri sadece tespit eder.Mutezile'ye göre akli olgunlu a ula mı kimse , herhangi bir eyin bizatihi iyi veya kötü oldu una ıriattan önce tayine muktedirdir. Maturidi ve E 'ari ise bu fikre itiraz etmi ve bütün dini vazifelerin sem'i oldu unu söylemi lerdir.Akıl hadisleri ve dini kuralları zaruri kılmaz , hiçbir ameli , iyi veya kötü diye bildiremez. lahi emirlerin iyili i ve kötülü ü akılla de il ıriatla bilinir. Bir eyi Allah emrettiyse iyidir , e er bir eyi Allah nehy etmi se , o ey kötüdür.¹⁵⁷

Maturidi , bu konuda Mutezile ile E 'ari arasında , fakat Mutezile'ye daha yakın görü leri ifade eder. Ona göre bir ey kendi zatı itibariyle ya iyidir veya kötüdür. Akıl bir eyin iyi veya kötü oldu unu bilebilir.Hüsün ve kubuh konusunda aklın ve naklin oynadı ı rolü öyle özetler:

- a.) ıriata ihtiyaç kalmaksızın , sadece akılla iyili i bilinen eyler,
- b.) Yine ıriata ihiyac olmaksızın , akılla kötülü ü bilinen eyler ,
- c.) yili i veya kötülü ü üpheli olan eyler .Bu gibi eyler akılla halledilemedi i için ancak ıriatta bilinir.

Maturidi, teklifin akıl yoluyla de il , ilahi emirle vacip oldu u inancındadır.Halbuki Mutezile'ye göre , bir eyi yapmak veya nehy etmek aklın teklifi olur.

Mutezile Allah'ın fuzuli bir i yapmadı mı , her fiilinde bir hikmet bulundu unu ve bütün fiillerini hikmeti icabı i ledi ini söylemi tir.Allah'ın hikmeti , kullarına en iyiyi (aslahı) yapmasını icap ettirir.E er Allah kulları için en iyi olan eyi yapmazsa cimrilik ve hafiflik etmi olur.Böyle bir durum ise , Allah 'ın kulları için salah olanı i lemesi vaciptir.

Mutezile'nin bu akılcı tutumu , yine E 'ari muhalefeti ile kar ıla tı. mam-ı E 'ari'nin Mutezile'den ayrılmasının temel sebebi olan “üç karde ” meselesi ile Mutezile'nin tezi

¹⁵⁷ ehristani , a.g.e. , c.1 , s.167

çürütüldü. Bu üç karde faraziyesi u idi: Bülu a ermeme ve slam fitratı üzerinde ölmü bir çocuk dü ünelim. Keza bunun gibi bülu a ermi bir Müslim ile bülu a ermi bir kafiri dü ünelim.Ahirette , slam'ın icabını yerine getirmi olan bülu a ermi Müslim kimsenin durumunun iyi olaca ı ve sevap görece i meydandadır.Bu kimsenin manevi derecesi , üphesiz bülu a ermeyen Müslim çocu un derecesinden daha üstün olacaktır.O vakit Müslim çocuk Allah'a öyle bir soru tevcih edebilir:"Ey Rabbim ! E er bana ölmeden önce bülu a erdirecek fırsat verseydin , senin yolunda çalı ır derecemi yükseltirdim" mealinde sözler sarf edebilir. O zaman bu çocu a Allah tarafından öyle cevap verilebilir."E er sen daha fazla ya asaydın günah i lerdin. Senin hakkında erken ölmek en hayırlısı idi." Bu durumla ilgili olarak bülu a ermi olan kafir öyle bir itirazda bulunabilir."Ey Allah'ım ! Beni cehennemde attın ; e er beni de Müslim çocuk gibi erken öldürseydin , günah i lemek fırsatını bulamazdım ve imdi de cehennemde yanmaktan kurtulurdum.¹⁵⁸

te hocası Cübbai'ye "üç karde " meselesini soran ve Cübbai'nin sustu unu gören E 'ari Mutezile'den kopmu ve ehli sünnet kelim ekollerinden birisinin kurucusu olmu tur. Bu konuda Maturidi Allah'ın fiillerini bir hikmete göre hareket etmek mecburiyetinde olmadı ını da ilave eder. Çünkü Allah müridir , hürdür ve istedi ini yapıcıdır. Mecburiyet fikri , Allah'ın irade hürriyetine uygun gelmemektedir.

III – Mutezile 'nin Farklı Ekolleri:

Fırka'nın "be asl" ı dı ındaki Allah'ın Kelamının , emir ve nehylerinin mahluk oldu u ve Allah'ın ahrette gözle görülemeyece i konularda da ittifak içinde bulunan Mutezile , öte yandan bu mezhepte söz sahibi olan kimselerin görü farklılıkları istikametinde birçok farklı ekole bölünmü tür. Görü leri ileri sürenlerin adlarını ta ıyan bu ekollerin sayısı , kaynak kitaplarda 24'e kadar çıkmakla birlikte biz önemli olanların üzerinde kısaca duraca ız.

a.Vasiliye:

Mutezile'nin ilk fırkası , esasları Ebu Huzeyfe Vasıl b.Ata'nın görü lerine dayanır.Bu ekolün ba lıca görü leri unlardır:

Büyük günah i leyen mümin de de ildir , kafir de , ancak fasıktır. Fısk ise iki menzil

¹⁵⁸ Gazali, el- ktisad fi'l tıkad, s.184-185 ; I ık Kemal, a.g.e. , s.78 ; Gölcük erafettin –Toprak Süleyman , a.g.e., s.228

arasında bir yerdir. Fasık , cehennemlik olmakla beraber , cehennemde ki derecesi , yeri kafirinkinden üstündür.

Vasıl'a göre , Yüce Allah'ın ilim , kudret, hayat gibi "sıfatları" yoktur. Yüce Allah'ın sıfatlarının kabulünün O'nun zatının ba ka varlıkların da kadim olarak kabulünü gerektirece i ; hadis olanın ise , Yüce Allah için söz konusu edilemeyece i noktasından yola çıkarak sıfatları nefyetmektedir.

Hz. Osman'ın öldürülmesi , Cemel , Sıffin olaylarına katılan taraflardan birinin "fasık" oldu u görü ündedir.Hangi tarafın fasık oldu u aydınlatılamamı bulundu undan dolayı da bu olayları da bu olaylardan herhangi birinde u veya bu tarafta yer almı olanların durumları birbirinden farklı de il ve -söz gelimi- herhangi bir tarafta bulunmu olanın ahitli i kabul edilemez.

b- Huzeyliye :

Ebu'l Huzeyl Muhammet b. El- Huzeyl'in görü lerini benimseyen bu ekol mensuplarının farklılık gösteren ba lıca özellikleri unlardır:

Allah'ın takdir kudretinin sonu gelecek ve o noktadan sonra cennetliklerin saadeti ve cehennemdekilerin azabı artırılmayaca ı için , bunlar tam ve devamlı bir sükuna gireceklerdir.

Ahret ehlinin kendiliklerinden amel etmesi mümkün olmadı ı için , bunların bütün fiilleri –dünyadakinin aksine- Allah tarafından yaratılacak ve her biri kendileri için yaratılan eyi mecburen i lemi olacaklardır.

Allah için yapılmamı olsa da yapılan küfürde ki bir kimsenin iyi i i Yüce Allah'a itaat sayılaca ı için ona azap olunmaz.

Allah'ın zatında çokluk olmayaca ı için , O , ilmi ile alim kudreti ile kadir , hayatı ile diridir ve ilimde , kudret de hayat da Allah'ın zatıdır.

Allah'ın sözlerinden "ol" emrindeki gibi bazı sözleri mahalle muhtaç de ilken haber , emir ve nehy bildiren sözleri mahalle muhtaçtır.Çünkü "ol" emri sırasında e ya yok ; di er

türden olanlarda ise vardır. Buna göre Yüce Allah'ın kalamından bir kısmı "hadis" durumdadır ve bu , cismin bulunup bulunmamasına göre de i mektedir.

Allah'ı bilmeyi ve tanımayı sa layacak delilleri ö renmek zaruri ; bunun dı ndaki duyular ve kıyas yoluyla elde edilmi olan bilgi ise kesbidir , ihtiyaridir.

rade bir fiildir ve iradenin konusundan ayrıdır. Aynı eklide , Yüce Allah'ın yaratıcı iradesi ile te rri iradesi de birbirinden ayrıdır.

Bu son görü , bilhassa , "kader" meselesinin izahından sonraki Kelamcılar için ba lıca dayanaklardan birini olu turmu tur.

c – Nazzamiye :

Bu ekolün öncülü ünü brahim b. Seyyar en- Nazzam yapmı tır. Ba lıca görü leri :

Allah dünyada kulları için , ancak iyi olanı yaratabilir. Bazı zararlı hayvanlar ise , insanlar için daha çok zarar verecek yaratıklar yerine yaratılmı oldu undan bunlar bile kulların iyili i için yaratılmı tır. Ahrette ise cennetlikleri cennetten kovamaz ve cehennemlik olmayanları da cehenneme atamaz ; bunların sevap veya azabını artırıp , eksiltemez. Hayvanlarda cennete girecektir. Ve orada tam bir e itlik vardır.

rade , Allah'ın sıfatlarından de ildir. Allah'ın kendi fiilini irade etmesi , yaratıcılı ını ; kulun kendi fiilini irade etmesi , emredicili i demektir.

nsan ruh ve nefisten ibaret olup , beden onun aletidir.Bu yüzden görülmekte olan insanın kendisi de il , yalnız cesedir. Ruh ; gücü , kuvveti , kudreti , hayatı , arzusu olan ve zatında de i iklik ve tezat bulunmayan bir cevher olup bedene girmi tir ve yapma gücüne fiili i lemeden önce de sahiptir.

Allah ; insanı , hayvanı , bitkileri , madenleri ve bütün varlıkları aynı zamanda ve bir defada yaratmı olup , öncelik ve sonralık yaratılı bakımından de il , zuhur bakımından söz konusudur.

man , yalnızca büyük günahlardan sakınmaktır ve amellerin imanla ilgisi yoktur.Fasık sayılmak içinde günahlarının belli bir limite ulaşması gerekir.

Hız. Ali , Peygamberimiz tarafından imam tayin edilmiş , ama, Hız. Ömer bunu gizlemiştir.

Peygamberler , bütün insanlara gönderilmiştir.

d – Sumamiye :

Bu kolun başlangıcı Sumame b. E ras'ın farklı görüşlerinden ortaya çıkmıştır.Bunlara göre tevellüt etmiş (gerçekleşmiş) fiillerin faili yoktur.

Allah'ı bilmek zaruridir ve bu zaruri bilgiden mahrum bulunanlar için emir ve nehy söz konusu olmadığı gibi sorumluluk ta'limadıklarından cennet ve cehenneme gitmeleri de söz konusu değildir. Allah'ın "ibret" için yarattığı bu kimseler toprak olacaktır.

Stitaat (güç yetirebilme) uzuvların sağ ve salim olamamasıdır ve fiilden öncedir.Bilgi dü ünceden doğar ; dü ünce bir fiil olmakla birlikte yaratıcı değildir. İnsanın yalnızca iradesi vardır. Fiilleri , fail olmaksızın kendiliğinden oluşur.Alem , Allah'ın tabiatı icabı kendi fiilidir.

Sümame'nin bu görüşlerinin başlıcaları yine bir Mutezile olan Ebu'l-Hüseyin b. Amr el Hayat tarafından reddedilmiş ve bu da Hayatiye kolunun doğmasına yol açmıştır.

Öncede idaret ettiğimiz gibi bu fırkanın 24'e varan kolları bulunmaktadır. Ama ön plana çıkan genelde bilinen bu dört koldur. Mutezile'nin genel bilgiler , görüşler diye zikrettiğimiz müterek dü ünceleri bir yana bırakılacak olursa bazı küçük görüş farklarından bahseden diğer kollarından çalı mamızın maksadını ve hacmini aca ından bahsetmeyeceğiz.

IV – Mutezile Hareketinin Gerilemesi :

M.232/M.846 yılında Vasık'ın vefat edip yerine Mütevekkil'in (H.237-247/M.846-861) geçmesiyle Mutezile 'nin altın ça ı sona erdi. Altın ça larında halifeler üzerinde kurdukları nüfuz ve itizali fikirleri kabul ettirmek için halka baskı yapturmaları , hatta i i halk tarafından çok sevilen slam alimlerine eza ve cefaya kadar götürmeleri halkı Mutezile'den ve fikirlerinden so utmu tu.Ve onların bu hareketleri halkta çok yo un bir tepki olu turmu tu.

Bütün bunlarla beraber Mutezile'ye en büyük darbe kendi içinden geldi. Mutezile'nin önde gelen alimlerinden olan Ebu'l Hasan el E âri'nin H.300/M.912 yılında , hocası Cübbai'ye sordu u **“üç karde ”** meselesi ve ba ka bir takım suallerine tatmin edici cevap alamaması üzerine Mutezile'den ayrılması ve kar ısında **yeni bir kelim ekolü** olu turması bu fırkayı zayıflattı hatta yıktı diyebiliriz.Çünkü E 'ari olu turdu u kelim ekolünde Mutezile ekolünün temel fikirlerini tek tek çürütmü tür.

Daha sonraları Büveyho ullarından Vezir Adud ed-Devle (ö.H.732/M.982) ve Selçuklu sultanı Tu rul Beyin veziri Amid el Mülk Ebu Nasr Muhammedi b. Mansur en Kunderi (ö.H.538/1063) gibi siyasilerden , Mahmut el-Zemah eri (ö.H.538/M.1143) gibi alimlerden , ia'nın Zeydiyye kolu gibi fırkalardan destek gördüyse de E 'ari 'nin vurdu u darbenin tahribatını gideremedi.

Gerileme de en önemli sebep:

Mutezile kısa süre de do up geli ti , daha sonra da u radı ı çe itli baskı ve sıkıntılara dayanamayıp bir sistem olarak tarihe karı tı.Mutezile'nin yıkılı nın gerçek sebebini ö renmek istersek , bu sebebi ba ka yerde de il yine kendi sistemi içerisinde aramak lazımdır. Ik ba ta dü ünçe özgürlü ünün savunucusu olarak ortaya çıkan bu fırka mensupları , daha sonra bunu kendisi gibi dü ünmeyenler ve onların izinde yürüyenlere çok gördüler.

Me'mun gibi emirlerin himayesinde fikirlerini Müslümanlara zorla kabul ettirme çabasına dü tüler. Kendilerine kar ı gelmek cesaretini gösterenler için en iddetli ceza ve i kenceleri uyguladılar.

slam tarihine **“Mihne”** denilen acı ve ızdıraplı bir devre imza attılar. Mutezile'nin gerilemesi ve zayıflaması ile bu silah ters tepmi ti. Onların bir zamanlar muhalifler için

kullandıkları baskı ve i kence siyaseti , imdide muhalifleri tarafından kendilerine kar ı kullanılıyordu.”Men Dakka dukka” , bir ba ka ifadeyle Mutezile yıllardır ekti ini artık biçiyordu. Kendisine kar ı yapılan bu misilleme hareketleri sonucunda , prensiplerini savunurken uyguladı ı bir metodun kurbanı olarak ve kendi yeti tirdi i bir insanın temel esaslarını tek tek çürütmesi kar ısında dayanamayıp tarihteki yerini aldı.¹⁵⁹

V. Mutezile Fırkasının Günümüzdeki Uzantıları :

Mutezile Fırkasının içinde yeti en , fırkanın tüm fikirlerini bilen E 'ar'nin fırkadan ayrılarak , fırkanın temel tüm fikirlerini sa lam delillerle çürütmesi ve kar ısında yeni ve ehli sünnete ait bir kelim mezhebi meydana getirmesi Mutezile'yi tarih sahnesine gömmü tü. O darbeden sonra Mutezile Fırkası belli bir sistem olarak asla , hiçbir co rafyada zuhur edemedi. ia içinde mütalaa etti imiz Zeydiler biraz savundularsa da E 'ari'nin çığı ı kar ısında tutunamadılar.

Günümüzde ise Mutezile , Cebriye , Mürcie gibi fırkalar Ehl-i Sünnet kar ısında bir fırka olarak bulunmuyorlar fakat insanların fikirlerinde, zihinlerinde da ınık olarak , perakende olarak ya ıyorlar. Yani sistemli bir fırka olarak kar ımıza çıkmasalar dahi Müslümanların zihinlerinde Mutezili , Cebri ve Mürcie' ye ait olan fikirler bulunuyor.Günlük hayatta olayları yorumlarken kendisini ehli sünnet olarak ifade eden insanların zihinlerinde , fikirlerinde bu fırkaların de i ik konulardaki fikirlerine rastlıyoruz. Kader , hüsün-kubuh , büyük günah v.b. konuları misal olarak verebiliriz.

Ehli Sünnet itikadını sa lam ö renememi , derinlemesine kavrayamamı Müslümanlarda Mutezili fikirlerin perakende olarak bulunması dı ında , Mutezili fikirler Yemen'de ve Kuzey Afrika'da sınırlı olarak bir kısım insanlar tarafından inanılmakta ve savunulmaktadır.

Ayrıca Vehhabiler' in Tevhid üzerinde oldukça fazla durmaları ve Mutezile'ye yakın yorumlamaları yanında , el emr bi'l maruf nehy ani'l münker meselesine güce ve iddete ba vurdukları için Vehhabilerle Mutezile arasında büyük benzerlik bulunmaktadır. Vehhabilerde tebli de bulunurken iddet kullanmaktan çekinmemi lerdir. Siyasi gücü ellerine geçirdiklerinde kendi fikirlerini zorla ba kalarına kabul ettirmek için kullanmı lardır. Kendi fikirlerine muhalefete iddetli bir surette kar ı koymu lar müsamahaya kapalı kalmı lardır.Bu

¹⁵⁹ Ahmet Emin , Duha'l- slam , c.3 ,s.198 ; I ık Kemal , a.g.e. , s.66

açından bakmak gerekirse bu gün için Vehhabiler fikir olarak ta ,sistem ve yakla ım olarakta Mutezile Fırkası'na en yakın fırkayı te kil etmektedirler.

SONSÖZ

Kelam ilmi hicri birinci asırda ortaya çıkan her biri kendi görüşlerinin doruğu, gerçek olduğu savunan ve bunu ayet ve hadislerle ispatlamaya çalışan fırkalar arasında Kur'an ve Hadis'e en doruğu manayı vermek, onu anlamak ve sınırları çok genişlemi olan İslam ülkesindeki bütün Müslümanlara Kur'an ve Hadis'te bildirilen inanç esaslarını anlayabilecekleri şekilde açıklamak ve anlatmak ihtiyacından doğmuştur.

Kelam ilminin kurucusunun Mutezile olduğu kabul edilir. İslam itikadiyle başta mayan fikir ve ekollere karşı Selef'in tutumu, onların yanlış yolda olduklarını belirterek onlardan uzaklaşmayı (teberri) tavsiye şeklinde olmuştur. Ancak Selef'in bu tavrı, bilhassa yeni Müslümanlar arasında bid'at ehli fikirlerini kabul ettirebilmek için her vasıtaya başvuruyor, nakli ve te'vil ettikleri gibi, her türlü akli ve felsefi delillerden istifade ediyorlardı.

İslam Akaidi'ni savunmada naklin yanında akli ve felsefi delillerin kullanılmasını da zaruri gören ve böylece Selef'in metodundan farklı bir yol izleyen Mutezile'nin kullandığı metoda "Kelam" adı verilmiş ve bu metodla İslam Akideleri'nin savunulmasını üstlenen ilimde "Kelam ilmi" denmiştir.

Mutezile, Tevhid sistemini akli yolla izah etmiştir. Allah'ın bir olduğunun sadece Kur'an'da yazılı olduğu yani nassla bildirildiği için değil, akılla da bilinmesi gerektiğini savunmuştur. Hatta daha ileri giderek Allah'ın yaratılmadan önce bilinmesi gerektiğini ve akıl sahibi kimsenin mes'ul olacağını ifade etmiştir.

İslam dünyesine getirdikleri en önemli yeni fikirlerden birisi, insanın kendi fiilini yaratmasıdır. Mutezile "adalet" prensibinden hareketle, Allah'ın insanları iradelerinde serbest bıraktığını, karımadını ifade etmiştir. Allah'ın ahrette ceza ve sevap verebilmesi için insanları, fiillerinde serbest olmaları gerekiyordu.

Kendilerine has temel özellikleri vardı. Ve en önemlisi Mutezile ***bir tepki hareketi***ydi.

bu özellikler hemen tüm Mutezile mensuplarında vardı :

1-) Araştırma ve inceleme yapmadan başkalarına taklit etmemek, isimlere değil de ilde rey ve kanaatlere itibar göstermek. Ki bu dünya onların her mükellefin dinde içtihadıyla bulduğu

eyi alması görü lerinin esası idi. Bu sebepten , birbirlerini bile taklitten kaçındıkları için aralarında 24 kadar kola ayrıldılar.¹⁶⁰

2-) Akaidi hep okulla ispat etmeye çalı mak. Ancak din yolunda hataya dü memek için de Kur'an-ı Kerim'e dört elle sarılmı lardır.Hadis bilgileri fazla olmadı ı için hadislerden delil getirmezlerdi.

3-) Ya adıkları dönem tercüme ça ı oldu u için istisnasız tüm eserleri inceliyor farklı ilimlerden istifade etmekten geri durmuyorlardı.

4 -) Fesahate ve belagata önem veriyor , sohbet ve münazaralarda bu silahı mükemmel manalarda kullanıyorlardı.

5-) Mutezile bir tepki hareketi demi tik. Bu manadan olmak üzere ;

- Tevhid ilkesi ; Allah'a cisim isnad eden Mücessime'ye ve Allah'ı e yaya te bih eden mü ebbiheye kar ı ortaya atıldı. Allah'ın kadim olmasını ifade açısından tüm sıfatlarını inkar etiler veya tekellüflü bir ekilde sıfatları te'vil ettiler. Ayrıca , Allah'ın sıfatları konusunda dü tükleri bu hatayı kapatmak için kendilerine "Tevhid Ehli" dediler. Bu tevhidden kasıt sırf Allah'ın tek ve bir oldu unu ve ilave sıfatların bu birli e uygun dü meyece ini ifade ettiler.
- Adalet ilkesi ; Cehmiyye ve Cebriye'ye kar ı ifade edilmi ve "kul fiilinin halıkıdır " diyerek ifrat etmi lerdir. Onlara göre , e er kul kendi fiilini meydana getirmese adalet ilkesi gerçekte memi olur. Dolayısıyla , kula ceza ve mükafat verilmez.
- Va'd ve Vaid ilkesi : Mürcie'ye kar ı iddia edilmi ve Allah zerre miktar sevabın mükafatını ve zerre miktar günahın cezasını vermek mecburiyetindedir. Çünkü vaad etmi tir diyerek Cenab-ı Hakk'ın iradesini zorlayıcı ifadeler kullanmı lardır. efaate de oldukça mesafeli yakla mı lardır.
- El menziletü beyn-el Menzileteyn ; Haricilerin kar ı , zikredilmi ve Selef ile Hariciler arasında yeni bir yol tutmu lardır.Bu ihtilafı meseleyi çözüme ula tırmaya çalı mı lar ama ba arılı olamamı lar ve kendi içlerinde tenakuzlara dü mü lerdir.
- El emr bi'l Maruf nehy ani'l münker ; rafizi , bidatçi , putperest v.b. sapık fikirlere kar ı ortaya konulmu ve tüm ilkelerinde sertli i , fikirlerini dikta etmeyi baskıyı esas almı lardır. slamiyet'in esası olan müsamahayı ihlal etmi ler ve zayıflamalarında bu sertlik etkili olmu tur. Çünkü , kendileri siyasi gücü ellerinde bulundurduklarında

¹⁶⁰ Yetik Zübeyr , a.g.e , s.90

ba kalarına baskı yapmı lar siyasi güçlerini kaybedince de kendileri baskıya maruz kalmı lardır.

Kısaca ifade etmek gerekirse ; Mutezile , bazı kollarının maksadı a an , slam dı ı iddiaları bir tarafa bırakılırsa , kendi dönemi içinde rafızı , bidatçi ve putperestlere kar ı mücadele etmi , slam'ın içine bir takım sapık fiillerin sızmasını önlemi , akıl ve ilmin (özellikle Kelam ilminin) geli mesine yardım eden ,öncülük eden ,bir dü ünçe sistemi kurmu tur.Belki metodu biraz yumu ak ,müsamahakar olsaydı, iddetle arasında mesafe koysaydı, slam'a daha fazla ve daha uzun süre hizmet edebilirdi...

B BL YOGRAFYA

- 1-Kur'an-ı Kerim
- 2- Ahmet Emin : Duha'l- slam ,Kahire 1357/1938
- 3- Ahmet Emin : Fecr'ul- slam,Kahire 1370/1950
- 4- Ahmet Emin : Zuhru'l- slam,Kahire 1365/1946
- 5- Ahmet b. Hanbel b. Muhammed:el-Müsned , stanbul , 1981
- 6- Arnold T.W.: nti ar-ı slam Tarihi,çev.M.Halid, stanbul,1343
- 7- Ayni , Muhammed b. Ahmet b. Musa :Umdet-ül Kari fi erh Sahih el-Buhari, stanbul 1308
- 8- Ba dadi , Ebu Mansur Abdu'l-Kahir ; el-Fark beyne'l-Fırak ,Kahire 1367/1948
- 9- Ba dadi , Tarih-u Ba dat , Kahire 1332/1913
- 10- Beyhaki , Ebu Bekir Ahmet b. Hüseyin b. Ali: el Esmâ ve's-Sıfat ,Mısır 1358
- 11- Brockelmann C., slam Milletleri ve Devletleri Tarihi , çev: Ne et Ça atay,Ankara 1954
- 12-Buhari ,Ebu Abdullah Muhammed b. smail : Sahih el-Buhari, stanbul 1315
- 13-Caetani L , slam Tarihi , çev.Hüseyin Cahit (Yalçın) stanbul,1924-1927
- 14- Cürcani , es-Seyyid es- erif: erh el-Mevakıf , stanbul 1286
- 15- Ça atay Ne et , slam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Ça ı, Ankara 1963
- 16- Çubukçu , brahim Agah , Mutezile ve Akıl Meselesi , Ankara Ün. lahiyat Fak. Dergisi , 1964 sayısı
- 17-Do an Lütfi : Ehli Sünnet Kelamında E 'ari Mektebi , Ankara 1961
- 18-Ebu Davut ,Süleyman b. E 'as: es-Sünen , Mısır ,1369/1950
- 19- Ebu Zehra Muhammed , Tarihu'l – Mezahib el- slamiyye ,Kahire , Tarihsiz
- 20-Gazzali : lcam el-Avam an lmi'l-Kelam , stanbul , 1287
- 21- Gazali: el- ktisad fi'l tikad , brahim Agah Çubukçu-Hüseyin Atay ne ri,Ankara 1962
- 22- Gölcük erafettin –Toprak Süleyman , Kelam ,Konya 1988
- 23-Gurabi,Ali Mustafa:Tarih el-Fırak el- slamiyye,Kahire 1378/1959
- 24- Hasaballah Ali,Muhadaret fi lmi't- Tevhid, Kahire 1372/1952
- 25-Herevi , Ebu smail Abdullah b. Muhammed b. Ali : Risale ve Zemmü'l-Kelam, stanbul lahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazna No:7614
- 26- Hitti , Philip , Tarih'ul Arap , çev.Muhammet Mebruk Nafi ,Kahire 1949
- 27- I ık Kemal,Mutezile'nin Do u u ve Kelami Görü leri,Ankara-1967
- 28- bn Hanbel, Ebu Abdullah Ahmet b. Muhammed : el Müsned, Mısır,1306/1888
- 29- bn Hazm , el-Fasıl , fi'l Milel , Kahire 1317-1321
- 30- bn Kesir ,ebu'l-Hüseyin Ali: el- Kamil fi't-Tarih , Mısır 1348
- 31- bn Hi am , es-Siretü'n- Nebeviyye ,Mısır 1355/1936
- 32- bn Kesir:el-Bidaye b-ve'n-Nihaye fi't-Tarih,Mısır 1353/1936

- 33- bn Kuteybe , Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim:Te'vil Muhtelefi'l – Hadis ,Kahire 1344/1925
- 34- bn Kuteybe :el-Maarif ,Kahire ,1300/1882
- 35- bn Kuteybe , Uyunu'l –Ahbar , Kahire 1343-1349/1925-1930
- 36- bn Mace , Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid:es-Sünen,1373/1953
- 37- bn Manzur , Lisan'ul- Arap , “ e-t-z” maddesi , Mısır , 1301/1883
- 38- bn-i el –Murtaza , Ahmet b. Yahya Tabakat el Mutezile , s.5 ; Susana Divold Wilzer Ne ri , Beyrut 1380/1961
- 39- bn el-Murtaza .el-Münye ve'l-Emel ,Haydarabat 1316/1902
- 40- sferayini, Ebu Muzaffer :et-Tbsir fi'd-Din ,Kahire 135971940
- 41- zmirlı smail Hakkı,Yeni İmi Kelam,c.1,s.22, stanbul 1339-1341
- 42- Kutluay Ya ar , slamıyet'te tikadi Mezheplerin Do u u, Ankara 1959
- 43-Makrizi: el-Hitat el-Makriziyye ,Kahiren1324/1905
- 44-Mes'udi : Müruc ez-Zeheb ve Maadin el-Cevher, Kahire 1367/1948
- 45- Nesefi ,Ömer: el-Akaidü'n-Nesefiyye ,Kahire 1319
- 46-Razi,Fahrettin :Esasu't Takdis fi'l- Kelam,Mısır,1328
- 47- ehristani ,Ebu'l-FethMuhammed b. Abdülkerim b. Ebi Bekr Ahmet :el-Milel ve'n-Nihal Kahire Matbaatu'l –Ezher Baskısı 1381/1961
- 48- enel Lütfi, slam'da İk htılafların Fırkaların Çıkı ına Tesirleri,Doktora Tezi,Konya-1987
- 49- erafettin M.: slam'da İk Fikri Hareketler ve Dini Mezhepler, Darulfünun , lahiyat Fakültesi mecmuası, stanbul 1930
- 50- ibli Mevlana : slam Tarihi (Asr-ı Saadet) çev.Ömer Rıza Do rul, stanbul 1346/1928
- 51- Taberi , Ebu Cafer Muhammed b. Cerir : Tarihu'l Ümem ve'l-Müluk , c.2 , s.158-159, Kahire 1357/1939
- 52-Taftazani , Sadettin Mesud b. Ömer : erh el-Akaid , stanbul 1308/1800
- 53- Üçok Bahriye , slam Tarihinde İk Sahte Peygamberler , Ankara , 1957
- 54-Ülken ,Hilmi Ziya : slam Dü ünmesine Giri , stanbul 1954
- 55- Ülken , Hilmi Ziya , Uyanı Devirlerinde Tercümenin Rolü , stanbul 1935
- 56-Welhausen ,Julius:el-Havariç ve' - ia , Çev.Abdurrahman Bedevi,Kahire 1958
- 57- Yetik Zübeyir , slam Dü ünçe Tarihinde Mezhepler , stanbul 1990
- 58- Zemah eri, Mahmut b. Ömer :el-Ke af an Hakaik Gavamiz et-Tenzil, Kahire1365/1946